

Noktaya Dokunmak: Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin *Cüz'ün lâ yetecezze' Risalesi*'nin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi*

Osman Demir**

Mehmet Arkan***

Öz: Bu makale Müeyyedzade Abdurrahman Efendi'nin (d. 922/1516) İslam düşünce tarihinde atomculuk tartışmaları açısından önem arzeden *Risâle fi'l-cüz' ellezi lâ yetecezzâ* adlı risalesinin tahkikine, tercümesine ve tahliline yer vermektedir. Risalenin ele aldığı konu ve bunu işlerken kullandığı yöntem dikkate alınırsa, *Şerhu'l-Mevâkıf* haşiyeleri geleneğinin bir devamı olarak görülebilir. Bu doğrultuda öncelikle yazının girişinde eserin önemi ve konusu hakkında kısa bir bilgi verilmiş ve ardından tahkike esas alınan nüshalardan ve eserin müellife aidiyetinden bahsedilmiştir. Eserin içerik incelemesinin yapıldığı bölüm ise üç kısma ayrılmıştır: Bunlardan ilkinde risalenin ihtiva ettiği meseleye bir arka plan oluşturacak biçimde müellifin yaşadığı döneme kadar kelimada temas problemi özetlenmeye çalışılmıştır. Doğrudan risalenin içeriğine odaklanan bölüm ise iki alt bölümden oluşmaktadır: İlki müellifin İbn Sinâcî temasın zamanda bekası (*bekâü't-temâss*) fikrini iptal için kullandığı sekiz geometrik delile, diğeri ise kürenin yüzeye nasıl temas ettiği sorusu bağlamında zaman-an ilişkisinin incelendiği meşhur şüphe (*eş-sühbetü'l-meşhûre*) konusuna ayrılmıştır. Makalenin tahlil kısmı sonuç ve kaynakça bölümleriyle sona ererken ardından risalenin dört nüshaya dayanarak yapılan tahkikine ve tercümesine yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Atomculuk, Hilomorfizm, Kelam, İslam Felsefesi, Osmanlı Entelektüel Düşüncesi, Temas Problemi, An ve Zaman İlişkisi

Abstract: This article provides an analysis, translation, and critical edition (*taḥqīq*) of Mu'ayyadzâde 'Abd al-Raḥmân Efendi's (d. 922/1516) the treatise on *al-juz' alladhi lâ yatajazza'* (*Treatise on the indivisible part*) which is important in the debates on atomism in the history of Islamic thought. Considering its topic and methodology, the treatise can be considered as continuation of the tradition of the *Sharḥ a'l-Mawâqif* glosses. The introduction gives a brief information on the importance of the treatise and its topics. The first chapter deals with the copies of the work, that was used in the process of preparation of the critical edition, as well as the authenticity of the ownership of the treatise. The second chapter presents a content analysis of the treatise and is divided into three sections. In the first section, the contiguity (*tamâss*) problem in kalam among predecessors of the author is summarized to construct a background for topics the treatise dealt with. The other two sections focus on the content of the *risâla*. The former deals with eight geometrical evidences which the author used to cancel the Avicennian concept of perpetuity of contiguity in time (*baqâ' al-tamâss*). The latter discusses 'famous doubt' (*al-shubhat al-mashhûra*), a topic that investigates time-instant relations within the context of how a sphere touches a surface. The editio princeps and translation of the treatise, which were prepared using four of its copies, will be appended to the article.

Key Words: Mu'ayyadzâde 'Abd al-Raḥmân Efendi, Atomism, Hylomorfism, Theology, Islamic Philosophy, Ottoman Intellectual Thought, Problem of contiguity, Time and Instant Relationship.

* Risalenin farklı nüshalarıyla mukabelesinde yardımlarını esirgemeyen M. Zahit Tiryaki, Ali Aslan ve Selman Sucu'ya; tahkik sonrası risale metnini baştan sona okuyup önerilerini bizimle paylaşan Muhammed Ali Koca'ya ve makaleye eleştiri ve teklifleriyle katkı sağlayan anonim hakemlere teşekkür ederiz.

** Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı İlahiyat Fakültesi & University of Bonn, Alexander von Humboldt Kolleg for Islamicate Intellectual History.

İletişim: demirosman1974@gmail.com

*** Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü
İletişim: mehmet280@gmail.com

Giriş

İlk dönemden itibaren kelâmcıların tabiat anlayışı büyük oranda cevher-i ferd teorisinden temsil edildi. Buna göre âlem hiçbir yönde bölünemeyen parçalardan ve onlara ilişkin arazlardan oluşmakta, bunların birlikteliği ise cismi ve maddî dünyayı meydana getirmektedir. Zihinde varlıkları düşünülemeyen bu benzer, cinsdeş ve yenilenmeyen parçaların, boyutları ve birincil nitelikleri yoksa da takdirî bir mekânları (*hayyiz*) ile yüzey ve hacimleri (*mesâha*) vardır. Bir parça diğer parçalarla birleşerek çizgiyi, çizgilerin yan yana gelmesi yüzeyi, iki yüzeyin üst üste gelmesi ise uzunluk, genişlik ve derinlikte bölünen sonlu ve sınırlı cismi oluşturur. Bu doğrultuda zaman, mekân, hareket, mesafe ve yön gibi fizikî unsurların da bu süreksiz parçaların bir araya gelmesiyle oluştuğu kabul edilir. Bu parçalar en başında kâdir ve muhtâr bir tanrının yoktan yaratmasıyla var olduğu gibi yine O'nun cevherde arazları sürekli yaratmasıyla da varlığını sürdürür. Bu âlem modeliyle kelâmcılar, ilk dönemde düalist ve materyalist akımlara sonrasında ise filozoflara karşı sırf Allah-âlem ilişkisi çerçevesinde beliren sorunları çözmediler; ayrıca nübüvvet, insan fiilleri ve cismani haşır dâhil olmak üzere pek çok itikadî konuyu vahiy görüşleriyle uyumlu bir tabiat resmi oluşturacak biçimde izah ettiler.¹

İlk dönemin sonlarında cevher-i ferd teorisine yönelik ilgi etkisini kaybeder görünse de Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ile başlayan dönemde, felsefî iddialara karşı mantık, fizik ve matematik delillerle daha da güçlenmiş yeni bir atomcu model inşa edildi. Bu doğrultuda teorisinin merkezinde yer alan parça kavramı belli bir dönüşümden de geçti. İlk döneme kadar giden parçanın geometrik noktayla temsili fikri, felsefî bilgi ve ontoloji ile desteklenerek varlık arayışının bir parçası haline getirildi; ayrıca teori madde ve surete ait bazı özellikleri özümseyerek tahkim edildi. Râzî sonrasında teorik fiziğe dair meseleler cevher-araz konuları içinde detaylıca tartışılırken ilm-i kelâm bu sayede bilimsel kimliğini daha da güçlendirdi. Râzî'nin felsefe eleştirileriyle ortaya çıkan hâsıla ve tartışmaların dönemin önemli isimlerince sahiplenilmesi ise süreç içinde farklı kavramsal dönüşümleri ve sorunları da beraberinde getirdi.² Neticede ortaya çıkan *dakik* meseleleri çözmek için müstakil risaleler yazıldı ki, konumuz olan risale de bu sürecin bir devamı olarak görülmelidir.

1 Alnoor Dhanani, *The Physical Theory of Kalâm: Atoms, Space and Void in Basrian Mu'tazili Theology* (Leiden: Brill, 1994). Münâ Ahmed Muhammed Ebû Zeyd, *et-Tasavvuru'z-zerri fi'l-fikri'l-felsefiyyi'l-İslâmî* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1994). Mehmet Bulgen, *Kelam Atomculuğu ve Modern Kozmoloji* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015). Shlomo Pines, *İslâm Atomculuğu*, çev. Osman Demir (İstanbul Klasik Yayınları, 2017).

2 İcî'nin cisim tanımı bu dönüşüme örnek olarak verilebilir: "Cisim cevher-i fertlerden oluşan, mekân ve boyutu olan ve bilfiil bölünmeyi kabul eden mahiyete sahip bir varlıktır." Adudüddin el-İcî, *Kitâbu'l-Mevâkıf* (*Şerhu'l-Mevâkıf* ile birlikte) nşr. Abdurrahman Umeyre, I-III (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997), II, 315. Benzer örnekler için ayrıca bk. Osman Demir, "İcî Kelâmında Fizik" *İslâm İlim ve Fikir Geleneğinde Adudüddin el-İcî*, ed. Eşref Altaş (İstanbul: İSAM Yayınları 2017), 333-384.

Kelâm eserleri içinde teorik fizik konularını ihtiva eden güçlü teliflerden olan *Şerhu'l-Mevâkıf*'ın içerdiği meseleler sonraları müstakil bir literatür oluşturacak biçimde çeşitli haşiyelere konu oldu. Muhaşşiler daha çok umûr-i âmme bahsi üzerinde dursalar da cevher-araz bahisleri içinde yer alan bazı hususlar da ilgiye mazhar oldu ve böylece ortak konu, kavram ve atıf silsilesine haiz telifler oluştu. Muhtevalı eserlerin tabiat bahislerinde istitrâden incelenen mevzular müstakil risalelerde tetkik edildi ve mesail giderek dakikleşmeye başladı. Müeyyedzâde'nin (ö. 922/1516)³ tahlil, tahkik ve tercümesini yapmaya çalıştığımız risalesi de, yöntem ve atıf çerçevesi dikkate alındığında atomculuk incelemelerine hasredilen literatürün bir parçasıdır. *el-Mevâkıf*'tan bir alıntıyla risaleye başlayan müellif, kelâmcıların ve filozofların kendi teorilerini ispat için kullandıkları temas delili ve bununla bağlantılı zaman, mekân, hareket, mesafe gibi uzantılı konuları geçmiş birikimden hareketle ve mevcut sorunları aşmayı öneren bir yapıda incelemektedir.⁴

A. Nüsha: Müeyyedzâde'ye Ait İki Ayrı Risaleden Söz Edilebilir Mi?

Klasik bibliyografya kaynaklarından *Keşfü'z-zunûn*'da Kâtib Çelebi, (ö. 1067/1657) Müeyyedzâde'ye ele alınan risalenin konusuyla örtüşen iki adet eser nispet etmektedir. Bunlardan birincisi *Risâletün fi'l-cüz'illezî lâ yetecezze'*,⁵ bir diğeri ise *Risâletün*

3 Müeyyedzâde'nin hayatı hakkında genel bilgi için bkz. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâ'id-devleti'l-Osmâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975), 176-179. Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî, *Ketâ'ibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, thk. Saffet Köse-Murat Şimşek-Hasan Özer-Huzeyfe Çeker-Güneş Öztürk (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017), IV, 419-424. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949), II, 657-660. M. Tayyib Gökbilgin, "Müeyyed-zâde", *İA*, VIII, 786-790. Hasan Aksoy, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi", *DİA*, XXXI, 485-486. Ahmet İnanır, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin Hayatı ve Osmanlı Hukuk Geleneğindeki Yeri", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şuayip Özdemir ve Ayşegül Gün (Ankara: Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2017), I, 339-347.

4 Müeyyedzâde'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* üzerine üç adet haşiyesi olduğu bilinmektedir. İlki II. Bâyezid'e ithaf edilen *el-Havâşî alâ Şerhi'l-Mevâkıf* tır. İlahî sıfatları ele alan bu risale üzerine bir yüksek lisans tezi yapıldı. Bkz. Moulay el-Hassen el-Hafidi, "Müeyyedzâde b. Ali'nin el-Havâşî alâ Şerhi'l-Mevâkıf Adlı Eserinin Kelamdaki Önemi" (Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2014). *Şühhetü'l-âmme* konusuna ayrılan ikinci risale hakkında ise ileride 41. dipnotta kısa bir bilgi verilmiştir. Bu risalenin de şu an yürütülmekte olan bir proje çerçevesinde yakın zamanda yayınlanması planlanmaktadır; bkz. Osman Demir, "Tracing the School of al-Dawâni in Ottoman Lands: Mu'ayyadzâde Abd al-Rahmân's Natural Theology in Comparison with His Master Jalâl al-Din al al-Dawâni", University of Bonn, Alexander von Humboldt Kolleg for Islamic Intellectual History. Bu vesileyle bu projenin oluşumunda ve yürütülmesindeki teşvik ve katkılarından dolayı Judith Pfeiffer'e şükranlarımızı arz ederiz. Üçüncü risale ise asıl konu olan bölünmeyen parça hakkındadır. Müeyyedzâde'nin bu risalesini tanıtan giriş mahiyetinde bir tebliğ için bkz. Osman Demir, "Amasyalı Bir Âlimin Atomculuk İncelemeleri: Müeyyedzâde ve Cüz Risalesi", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şuayip Özdemir ve Ayşegül Gün, (Amasya: Amasya Üniversitesi, 2017), I, 491-500.

5 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941), I, 857.

fi'l-küreti'l-müdahrece başlığıyla⁶ verilmektedir. İlki için herhangi bir ek açıklama yapmayan Kâtip Çelebi, ikinci risale için “[Bu risalede] çağdaşlarının vâkıf olmayı bırakın, hiç duymadıkları kitaplardan pek çok ilginç şeyleri toplamıştır (وقد جمع فيها غرائب من الكتب وفيها كتب لم يسمع بها أحد من أبناء الزمان فضلاً عن الاطلاع عليها)” şeklinde bir ek bilgi vermiştir. Ancak tahkikini yaptığımız metin incelendiğinde, risalenin Kâtip Çelebi’nin işaret ettiği gibi olmadığı ve döneminde bilinmeyen kitaplardan alıntılar içermediği görülecektir. Bu durumda akla Müeyyedzâde’nin yuvarlanan küre bahsini ele aldığı bir diğer risalesinin varlığı ihtimali gelmektedir.

Fakat Taşköprülüzâde Ahmed Efendi’nin (ö. 968/1561) *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye* adlı biyografi eserinde Müeyyedzâde hakkında verdiği bilgiler incelendiğinde bu problemlili durumun nereden kaynaklandığı ortaya çıkmakta ve mesele aydınlanmaktadır. Taşköprülüzâde, Müeyyedzâde’ye ayırdığı bölümün sonunda eserleri hakkında bilgiler vermekte ve yorumlarını paylaşmaktadır. Zikrettiği son eser, *Risâletün fi tahkiki'l-küreti'l-müdahrece* ismini taşıyan risaledir. Bu risaleyi andıktan sonraki cümlede Müeyyedzâde’nin topladığı kitaplardan ve teşkil ettiği kütüphaneden bahisle “çağdaşlarının vakıf olduklarını bırakın, hiç duymadıkları cinsten garip kitaplar toplamıştır. Onun kitaplarının mükerrerler hariç yedi bin ciltten oluştuğunu duydum” ifadelerini kullanmaktadır.⁷ Dolayısıyla Kâtip Çelebi’nin ikinci risale hakkında verdiği bilgilerin, kaynak olarak kullandığı yazmadaki bir hatadan ya da bir zühul neticesinde yanlış anlamadan kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır.

Bunun yanında Mahmûd el-Kefevî⁸ (ö. 990/1582) ve Taşköprülüzâde gibi dönemin kaynakları, Müeyyedzâde’ye sadece yuvarlanan küre bahsinde bir risale nispet etmekte, ayrıca bölünmeyen parça hakkında bir eserinden söz etmemektedirler. Ulaştığımız yazma nüshalardan birinde (bkz. 5. nüsha) risaleye *Risâle-i Küre-i Müdahrece* ismi verilmiştir. Buradan şu sonuca varmak mümkündür: Yazıya konu edilen metin, müellifin ifadelerinden anlaşıldığı üzere, *Şerhu'l-Mevâkıf*’in bölünmeyen parça bahsi üzerine yazılmış bir haşiye olup bazıları tarafından bölünmeyen parça, bazıları tarafından da yuvarlanan küre risalesi şeklinde adlandırılmıştır.

Şimdiye kadar yapmış olduğumuz araştırmalarda eserin sekiz nüshasına ulaşabildik. Öncelikle söylemek gerekirse, konunun pek çok bilim dalına temas eden ince bir mesele olması ve birbirine yakın ifadelerin çokça kullanılması dolayısıyla müstensihlerin zorlandıkları göze çarpmaktadır. Bu da yazma nüshalarda pek çok

6 Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 886.

7 Taşköprüzâde, *eş-Şekâik*, 179.

8 Kefevî, *Ketâ’ib*, IV, 419.

hatayı beraberinde getirmekte ve metnin tahkikinde dikkate alınacak nüsha sayısını bir hayli azaltmaktadır. İlgili nüshaları tahkikteki önem sırasına göre tavsif etmek gerekirse:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi 1341, 108^b-113^b. Büyük bir kısmını, *Şerhu'l-Mevâkif* üzerine yazılan haşiyelerin oluşturduğu bir mecmuadır. Müeyyedzâde'nin *cüz'ün lâ-yetecezze'* ve *eş-şühbetü'l-âmm*e bahislerine yazdığı haşiyeler birbirini takip edecek şekilde istinsah edilmiştir. eş-Şühbetü'l-âmm bahsinin bitiminde yer alan ferağ kaydına göre risalelerin istinsahı 901 yılının Zilkade ayı sonlarında/Ağustos 1494 tamamlanmıştır. Nüsha hem en eski olması hem de hatalarının azlığı sebebiyle tahkikte en güvenilir nüsha olarak kabul edilmiş ve ج rumuzuyla işaret edilmiştir.
2. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5414, 31^b-38^b. İrili ufaklı sekiz eserden müteşekkil bu mecmuanın dördüncü risalesi, tahkik edilen *Cüz'ün lâ-yetecezze' Risalesi*'dir. Yazmanın hem vikaye yaprağında hem zahriyesinde hem de risalenin ilk sayfasında (31^b) Müeyyedzâde'ye ait olduğunu gösteren ifadeler yer almaktadır. İstinsah tarihi belli değildir; ancak sıhhatli bir kopya olduğu için tahkikte kullanılmıştır, ج rumuzuyla gösterilmiştir.
3. İspanya Escorial Kütüphanesi, Ms. Árabe 236, 69^b-100^b yaprakları arasında Müeyyedzâde'nin *Mevâkif* haşiyelerinden üçü arka arkaya yer almaktadır. Yazmanın hem zahriyesinde (1^a) hem de ilgili haşiyelerin başladığı sayfada (69^a), risalelerin Müeyyedzâde'ye aidiyeti açıkça ifade edilmiştir. 69^a sayfasında verilen bilgiye göre haşiyeler müellif hattından kopya edilmiş ve mukabeleden geçmiştir. Bu bilgi verilmiş olsa da, tahkike esas teşkil eden nüshaya göre hataların daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca derkenarda yer alan *min-hularda* müellif için kullanılan "sellemehullâh" ifadesi, nüshanın müellif hayatta iken kopyalandığı izlenimi uyandırır da, istinsah tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Cüz'ün lâ-yetecezze' bahsine ayrılan ve tahkike konu olan kısım, mecmuanın 85^a-93^b yaprakları arasında bulunmaktadır. J Rumuzuyla işaret edilmiştir.
4. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2829, 31^a-33^b. Risalenin başında, *ecvibetü'l-îzârî* ifadesi bulunduğundan dolayı eser, katalog kayıtlarında Molla İzârî'ye (ö.901/1496) atfedilmiştir. Ancak risalenin hemen ardında yer alan, Molla Lutfî'nin (ö. 900/1495) *es-Seb'uş-şidâd* adlı eserine karşı Molla İzârî'nin kaleme aldığı cevapları ihtiva eden risalesiyle karışmış görünmektedir. Farklı bir kalemle, asıl *Ecvibe*'nin başına doğru kayıt eklenmiştir. İstinsah tarihi belir-

tilmeyen bu nüshadaki hatalar göz önünde bulundurulduğunda, Carullah 1341 nüshasıyla aynı kolda yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenlerle tahkikte dikkate alınmamıştır.

5. Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye 1049, 52^b-57^b. İstinsah tarihi (947/1540-1541) ve müstensihî (Pîr Ahmed Râhî) belli olmasına rağmen sorunlu bir metin olduğu için tahkikte dikkate alınmamıştır. Risalenin başlangıç sayfasında (52^a) *Risâle-i Küre-i Müdahrece* ibaresi yer almaktadır.
6. Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa 1596, 169^a-177^b. Aynı mecmua içinde, Müeyyedzâde'nin eş-Şühbetü'l-âmmeh bahsine yazdığı haşiye de bulunmaktadır. Bu nüshaya tahkikte ك rumuzuyla işaret edilmiştir.
7. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 3263, 177^b-183^a. Ferağ kaydında risalenin Müeyyedzâde'ye ait olduğu zikredilmekte ve istinsahın 4 Ramazan 941/9 Mart 1535 tarihinde tamamlandığı belirtilmektedir. Son derece sorunlu bir nüsha olması dolayısıyla tahkikte dikkate alınmamıştır.
8. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi 629 numarada kağıtlı mecmuanın 21^b-27^b yaprakları arası.

B. Muhteva

1. Kelâmda Temas Problemi

Cismin cevher-i ferdlerden oluştuğunu savunan kelâmcılara göre haricî vücudu olan bu parçaların cismi ve âlemi oluşturmaları için bir araya gelmeleri gerekir. Aksi halde boyutsuz, uzamsız ve aynı cinsten oluşan parçalardan, üç boyutlu ve somut bir cismin ve bunlardan müteşekkil bir dünyanın terkibi imkânsız hale gelir. Bu sebeple cismin varlığı önce noktaya benzetilen, ancak sonra onunla özdeş kılınan parçaların birleşme (*te'lif*) arazını taşımasıyla açıklandı. Ayrıca bu birleşmenin ayrılmaz bir bütünlük (*muttasıl*) oluşturarak değil, süreksizlik geometrisinin aksiyomları doğrultusunda ayrık (*munfasıl*) biçimde gerçekleştiği kabul edildi. Böylece boyutsuz bir parçadan en, boy ve yükseklik sahibi cismin terkibi hususu başta olmak üzere atomcu fiziğin doğurduğu mekân ve süreklilik sorunu, atom-çevre ilişkisi, eşyada farklılık fenomeni ve yön, uzam, hacim, nitelik ve niceliğe dair pek çok mesele kelâmî kabuller istikametinde izah edildi.⁹

9 İlk dönemde telif ve temas meselesiyle ilgili tartışmalara genel bir bakış için bkz. Pines, *İslâm Atomculuğu*, 17-20.

İlk dönem kaynaklarında parçaların bu doğrultuda bir araya gelmesini ifade eden telif, i'tilâf, temâs, mûmâsse, terkîb, mücâvere, ictimâ, indimâm ve mülâkât gibi kelimeler arasında belirgin bir fark gözetilmese de cisim tanımında parçaların birleşimini ifade için *mü'telef* ve *müellef* kelimeleri tercih edildi. Bu doğrultuda telif iki parça arasında bir başka parçanın, orta parçanın işgal edeceği bir hayyizin ya da boşluğun yokluğu şeklinde tanımlanarak sonsuz bölünme ihtimaline karşı önlem alındı. Parçalar boşluk kalmayacak şekilde birleştiklerinde ise komşuluk, yapışma, temas ve telif gibi durumların gerçekleştiği ifade edildi ve bu araz olmasa, cisimlerin ayrılmasının (*tefrîk*) söz konusu edilemeyeceği de belirtildi.¹⁰ Bu bağlamda, sonlu cismi oluşturan telif arazının sayısı, telifin ikinci bir parçaya ya da mahalle olan ihtiyacı, teliflerin cinsteşliği ve tezatlığı, telif türleri, telifin şartları, telifin cisimdeki yeri, telifin hacim ve şekil başta olmak üzere cismin özelliklerine olan etkisi, teliften önce parçanın durumu, telifin müdahale sorununu çözmesi, komşuluk ve telif arasındaki nedensel ilişki ve özellikle de iki parçanın birleşimiyle taktir edilen orta parçanın doğuracağı sorunlar üzerinde detaylıca duruldu.¹¹

Nazzâm'ın (ö. 231/845) incelemeleri henüz erken dönemde bölünmeyen parça görüşünü savunanların iddialarının çelişkili yönlerini gözden geçirmelerini ve

10 Kelâmda telif, temas ve mücâveretin anlamı için bkz. Cüveynî, *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr vd. (İskenderiye: Münşeatü'l-Maârif, 1969), 147-148, 488; İbn Metteveyh, *et-Tezkire fî ahkâmî'l-cevâhiri ve'l-a'râz*, thk. Daniel Gimaret (Kahire: Mahedü'l-İlmi'l-Feransî, 2009), I, 289-290; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), III, 10-11; İcî, *el-Mevâkıf*, II, 205-214; Kâdî Abdülcebbar, *Nedensellik Kitabı: Kitâbü't-Tevlid min Kitâbi'l-Muğnî*, nşr. ve çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 108. İbn Sînâ'nın cismin telif ve tefrikini parçanın nefyi istikametinde kullanması için ise bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ/et-Tabî'yyât I: es-Simâ'ü't-tabî'i*, thk. Said Zâyed (Kum: Menşûrâtü Âyetullâh el-Uzmâ el-Mer'âşî en-Nec'î, 1409), 185-185.

11 Telif için gereken parçalar ve telifin mahalli hakkında bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfî'l-musallîn*, tsh. Hellmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963), 302-303, 317; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 71-74; İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşrîk, 1987) s.212-213. Temas eden iki parça arasında kalan orta parça meselesi için ise bkz. İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, thk. Abdurrahman Umeyre ve Muhammed İbrahim Nusayr (Beyrut, Dâru'l-Cil, 1996/1416), V, 224-225; Nisâbüri, *el-Mesâil fî'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Ma'n Ziyâde ve Rıdvan es-Seyyid (Beyrut: Ma'hedü'l-İnmâ'il-Arabî, 1979), s. 47-55, 96; İbn Metteveyh *et-Tezkire*, I, 72-74; Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin *el-Cevherü'l-Ferd* Adlı Risalesinin Tahkiki ve Tahlili", *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (Ekim 2015): 142-146 (Bu risalenin henüz yayınlanmayan çevirisini bizimle paylaşan Eşref Altaş'a teşekkür ederiz). Cübbâiler arasında telifin ahkâmı konusundaki ihtilaflar için bkz. Cüveynî, *eş-Şâmil*, 471-478; Nisâbüri, *el-Mesâil*, 96-100; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, nşr. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997), II, 215-217. Telif türleri hakkında bkz. İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 293-297. Mütevellid fiil olan telifin, komşuluk (*mücâvere*) ve doğal eğilim (*i'timâd*) arasındaki nedensel ilişki ve bağlantılı tartışmalar için bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Nedensellik Kitabı*, 52-65, 167-173. Cisimlerin atomlardan oluşumu ve telif arazi hakkında Basralılar arasındaki tartışmayı İbn Metteveyh merkezinde inceleyen bir çalışma için ise bkz. Dhanani, *The Physical Theory*, 90-95, 148-160.

böylece daha tutarlı bir teori ortaya koymalarını sağladı. Bu doğrultuda parçayı ispat etmek ve karşıt iddiaları cevaplamak için antik kaynaklara kadar götürülebilen mantikî ve felsefî deliller kullanıldı. İslâm düşüncesinde ilk olarak Ebü'l-Hüzeyl (ö. 235/849-50 [?]) ve Nazzâm arasındaki tartışmada tespit edilen bu durum, müteahhir döneme ait eserlerde önemli bahisleri oluşturdu ve ilk dönemde ele alınan ferî konular müstakil teliflerde incelenmeye başlandı. Bu bağlamda cevher-i ferdin en güçlü kanıtlarından biri olan temas, lehte ve aleyhte argümanlarla denetlendi. İlk dönemde temas ya da mümâsse kavramı daha çok parçaların birleşimini ifade için kullanılırken, sonraları iç içe girme (*tedâhül*) fikrinin içerdiği sorunları da giderecek biçimde cismin tanımının önemli bir önermesi haline geldi.¹² Böylece atomun maddî dünyanın oluşumundaki etkisini açıklayan temas meselesi atomculuğun hem en güçlü hem de eleştirilen yönünü oluşturdu. Nitekim kendi başlarına bir boyuta ya da sınıra sahip olmayan bu unsurların bir araya gelip temas ederek boyutlu cismi oluşturması, Nazzâm'ın en başta eleştirdiği ve imkânsız bulduğu bir konudur.¹³ İlk dönemde atomculuğun diğer önemli hasmı olan İbn Hazm da (ö. 456/1064) parçayı ispat edenlerin iddiaları içinde yer alan bitişme delilinde, sonlu ve sınırlı iki parçanın birbirini takip etmesinin neticede sonsuz bölünme ihtimali doğuran orta parçanın varlığını gerektireceğini belirtir.¹⁴

Temas delili maddî dünyanın sonsuz vehmî bölünmeyi kabul eden heyûlâ ve suretten oluştuğuna inanan filozofların atomculara karşı yürüttükleri kampanyada da oldukça etkili oldu. İbn Sînâ (ö. 428/1037) pek çok yerde varsayılan noktanın sonsuz bölünmesini, doğru tasavvura daha uygun buldu ve cismin sonlu parçaların temasıyla oluştuğunu iddia edenleri, ortadaki parçanın yanlardaki parçalara temasını engellediğine inandıkları için eleştirdi.¹⁵ Ona göre bilfiil bölünmeyen parçaların teması, ortada bulunan parçayı, o da yanlardaki diğer parçalarla teması gerek-

12 Meselâ İbn Sînâ cisimleri incelerken, önce ardışıklık, temas, çift olma, eklenme, bitişme, orta, uç, beraberlik ve tek tek olma gibi kavramlar üzerinde durmaktadır; bk. İbn Sînâ, *es-Simâ'ü't-tabî'î*, I, 177-183. Râzî de cevher-i ferd konusunda öncelikle ittisal, temas, tedahül ve karşılaşma kavramlarına açıklık getirir; bkz. Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-Uyûni'l-hikme*, II (Tahran: Müessesetü's-Sâdık, 1415), II, 101-105.

13 Nazzâm-Ebü'l-Hüzeyl karşılaştırması ve Nazzâm'ın atomculuk eleştirilerine dair bir inceleme için bkz. Mehmet Bulğen, *Klasik İslâm Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 79 vd.

14 İbn Hazm, *el-Fasl*, V, 224-225.

15 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbihât*, thk. Süleymân Dünyâ (Mısır: Dâru'l-Meârif, ty.) II, 152-157; İbn Sînâ, *Kitâbu'n-Necât*, thk. Mâcid Fahrî (Beyrut: Mensûrât-ı Âfâk el-Cedide, 1982) 139-140; İbn Sînâ, *Uyûnû'l-hikme*, thk. Abdurrahmân Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Kalem 1980), 24-26. Kelâmcılar buna karşılık tartışmayı bu orta parçaya taşıdılar ve onun bölünmesinin mantikî bir zorunluluk olmayacağını ispata çalıştılar; bk. İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 89-90; Râzî, *Şerhu'l-Uyûn*, II, 102, 105; Râzî, *el-Mebâhis*, II, 19-21; Râzî, *el-Metâlib*, VI, 53-54; 85-86; 96-97; Râzî, "el-Cevherü'l-Ferd", 144-145; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 347-348.

tirir ve varsayımda başka orta parçalar oluşur. Böylece sonsuza giden temasların mantıksal bir sonucu olarak vehimde bilkuvve sonsuz bölümler meydana gelebilir. Şöyle ki, bir araya gelip çizgiyi oluşturan üç parçadan ortadaki (*hâcib*) uçta bulunan ikisinin (*tarafeyn*) temasını engeller. Bu durumda orta parçanın bu yandaki parçaların birbirine temasına mani olması için her birine farklı kenarlarıyla temas etmesi gerekir. Böylece orta parça her ne kadar bilfiil bölünmese de zihnen/mantıken bölünebilir. İbn Sînâ atomcuların cismin oluşumunda kullandıkları telif delilini müselleme bir önerme olarak görmemiş; tam tersi istikamette kullanılacağını ispat ederek çürütme yoluna gitmiştir.¹⁶

Fahreddin er-Râzî teması atomculuğa karşı yöneltilebilecek güçlü bir delil olarak görmese de farklı eserlerinde konuyu ciddiyetle ele almıştır.¹⁷ O atomculuk incelemelerinde temas fikri merkezinde üretilen tüm delilleri gözden geçirirken ileride bahsedeceğimiz Müeyyedzâde'nin de merkeze aldığı "yuvarlanan küre" delili üzerinde de durdu. Buna göre cevher-i ferdi savunanlar basit cisme tek bir noktada temas eden bir kürenin yüzeyi birbirini izleyen noktalar üzerinden katetmesini çizginin bölünmeyen noktalardan oluştuğunun delili olarak gördüler. Râzî anların temasa aracı olması ve bilfiil varlıkları reddedilerek bu delile cevap verilebileceğini kaydeder. Buna göre nokta ya sükûn halinde vardır ya da zamanda anlar vehmedilirken vehmedilir. Hareket anındaki temas ise küredeki temas noktasının cisimdeki noktalara değmesiyle değil, eğri çizginin düz yüzeye teğetliği sayesinde gerçekleşir.¹⁸ O, düz yüzeyle karşılaşan hakiki bir kürenin karşılaşma yerinin (teğet) bölünmeyeceğini geometrik delillerle izah etti ve buna yönelik itirazlara da cevap verdi.¹⁹ Küre cevheri ispat edecek biçimde yüzeyde daireyi tamamlayınca kadar döndüğünde bir noktayla ancak diğer nokta ortadan kalkınca karşılaşır yoksa teması oluşturan iki nokta arasında başka bir nokta yoktur. Esasen çizgi karşılaşmanın olduğu ilk zamandaki nokta tarafından meydana getirilir ve böylece çizgi iki noktanın, yüzey çizgilerin, cisim ise yüzeylerin birleşiminden oluşur. Râzî parçayı nefyedenlerin bu delile yönelttikleri çelişkileri (*münâkaza*) ve onu sonsuz bölünmeyi ispat yönünde kullanmalarını da çeşitli başlıklar altında incelemiş ve reddetmiştir.²⁰

16 İbn Sînâ, *es-Simâ'ü't-tabî'i*, I, 199-200. Felsefi muhtevalı pek çok eserde parçanın iptali için kullanılan ilk delil de budur. Mesela bkz. Akkirmânî, *İklilü't-terâcim* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1266), 8.

17 Râzî'nin atomu ispat için kullandığı deliller şeması için bkz. *el-Cevherü'l-ferd*, 104-108.

18 Râzî, *el-Cevherü'l-ferd*, 110-111; Râzî, *Metâlib*, VI, 47-49; Râzî, *Mebâhis*, II, 34.

19 Râzî karşılaşma yerinin bölünmeyeceğini Öklid'in teoremleri üzerinden ispatlar ve bu delile yönelik itirazları cevaplar; bkz. *el-Cevherü'l-ferd*, 124-127; *el-Metâlib*, VI, 47-52; *el-el-Mebâhis*, II, 34-41.

20 Kelâmcıların temas deliline yönelttikleri eleştiriler için bk. Râzî, *el-Cevherü'l-ferd*, 115-116. Temas ve karşılaşma delilini kullanmaları için ise bkz. Râzî, *el-Cevherü'l-ferd*, 142-147; Râzî, *el-Metâlib*, IV, 85-88.

Râzî'den sonra da muhtevalı eserler cevher-i ferd ve heyûlâ tetkiklerinde benzer bir sistematik ile aklî, mantıkî ve hendesî deliller etrafında konuyu gözden geçirdi. Bu telifler genelde Râzî'nin çerçevesini çizdiği mesele, yöntem ve deliller tertibi üzerinden konuya yaklaşılar da, içerik ve tahrir dikkate alındığında farklı yaklaşımlar da sergilendi. Kelâmcılar çoğunlukla atomculuğu savunmaya gayret gösterdiler, ancak lehte ve aleyhteki delillerin belli ölçüde çatışması nedeniyle, bazen atomculuk konusunda kesin bir kanaat ortaya koymaktan da kaçındılar. Ancak eserlerinde ilk dönemden itibaren bu muhteva içinde konu edilen dakîk mevzulara çözüm önerisinde bulunmayı da sürdürdüler. Bu bağlamda temas meselesi, kelâmî ya da felsefî usulleri takip eden muhakkiklerin tabiat tetkiklerinde müracaat ettikleri delillerin başında yer aldı. Müeyyedzâde'nin incelediği "yuvarlanan küre" delili ise kelâmcılar tarafından parçayı ispat başta olmak üzere atomcu fiziğin doğurduğu pek sorunun çözümü doğrultusunda kullanılmaya devam edildi.²¹

2. Temasın Zamanda Bekasının İptali

Müeyyedzâde İcî'nin bölünmeyen parçanın varlığını ispat için kullandığı meşhur hareketli küre (*el-küretü'l-müteharrike*) deliliyle risaleye başlamaktadır. Buna göre hakiki bir kürenin düz bir yüzeye teğet olan noktasının bölünememesi, bölünmeyen parçanın varlığının önemli bir kanıtıdır. Zira bu noktanın bölünmesi şayet tek yönde olursa çizgiyi, çok yönde olursa yüzeyi oluşturacak ve her iki ihtimal küreyi küre olmaktan çıkaracaktır. Ayrıca kürenin tüm bu noktalara temas ederek yuvarlanması, bölünmeyen parçaların varlığını da ispatlar.²² Böylece aynı anda hem dairesel hem de doğrusal hareket eden bir kürenin düz bir yüzey ile bölünme kabul etmeyen bir noktada karşılaşması, bu iki şeklin ve aralarındaki ilişkinin teminatı olmaktadır. Aksi halde sonsuza dek bölünen noktalar, geometrik şekillerin ve cisimlerin sınırını ortadan kaldıracak ve bu durumda hakiki bir küre ya da yüzeyi varsaymak mümkün olmayacaktır.

Müeyyedzâde devamında, ilgili bölümün şerhinden nakille İbn Sînâ'nın düz bir yüzeye bir noktada teğet olan bir kürenin, başka bir noktada ancak bölünen bir za-

21 Temas ve yuvarlanan küre delili dâhil parçanın ispatı için bkz. Şemseddin Semerkandî, *Sahâifu'l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahman Şerif (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1985), 262-267; Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr*, thk. Ahmed Muhammed Mehdi (Kahire: Dâru'l-Kütüb, 2004), III, 55-64; el-Urmevî, "Metâli'u'l-envâr", 230-236. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, III, 32. Şemseddin İsfehânî parçayı ispat için kullanılan nokta ve hareket delillerinden söz eder; ancak yuvarlanan küre delili dâhil temasla ilgili delillere yer vermez; bkz. *Metâli'u'l-enzâr* (Dersâadet: Şirket-i İlmiyye, 1305/1887), 242-248.

22 İlgili paragraf için bk. İcî, *el-Mevâkıf*, II, 331-332. bkz. Bu makalenin Tahkik bölümü, s.158.

man ve hareketle temas edeceğini varsayarak bu itiraza cevap verdiğini kaydeder.²³ Böylece o, parçanın (nokta) vehimde tasavvurunu ve sonsuz bölünmesini kabul eder ve duyusal işarete uygun biçimde küre ile yüzeyin birbirini izleyen noktalarla değil, çizgiyle birleştiğini söyler.²⁴ Bu halde kürenin yüzeye iki noktada ve aynı anda temas etmesi gibi saçma bir durumun ortaya çıkacağına dair itirazı (*nakz*) ise küre ikinci noktaya değdiğinde ilk noktadaki temasın tümüyle ortadan kalkacağını söyleyerek cevaplar. Bu doğrultuda küre yüzeye hareket, çizgiyle sükûn halinde ise tek bir noktayla temas eder. Ancak bilfiil varlığı olmayan anı düşünmeden bilfiil vakit de düşünilemeyeceği için nokta ile temasın olduğu bilfiil vakit de ancak vehimdedir. Böylece İbn Sînâ kelâmcılara ait kürenin yüzeye buluştuğu anın noktayla olacağı iddiasını müselleme görmez. Ona göre hareket için bir noktadan ona komşu olan diğer noktaya yine bir andan ona komşu olan diğer bir ana intikal gerekmez. Zira bu durum karşılaşan noktalar dışında küreye veya satha olan ihtiyacı ortadan kaldırır, hatta bu noktalardan çizginin oluşması bile gerekmez.²⁵

Müeyyedzâde böylece öncelikle temas konusunda mevcut temel iki farklı yaklaşımı belirterek sorunu ortaya koymaya çalışır. O, ikinci görüşü vehmî de olsa temasın iki nokta arasında sürekliliğini, yani zamanın değişmesiyle birlikte teğet noktasının değişmemesi fikrini (*bekâü't-temâss*) doğru bulmaz ve iptali için sekiz geometrik kanıt ileri sürer.²⁶

İlk delilde (Şekil 2 ve 3) Theodosius'un²⁷ (MÖ 160-100) *Kitâbu'l-Üker (Sphaerica)* adlı eserinden istifade edilmiştir.²⁸ Buna göre kürenin yüzeye teğet noktasından

23 Müeyyedzâde bu cevabı Cürçânî'den nakleder; bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 340-341.

24 Bk. İbn Sînâ, *es-Simâ'ü't-tabî'i*, I, 201-202; İbn Sînâ, *el-İşârât*, 166-167; İbn Sînâ, *en-Necât*, 147.

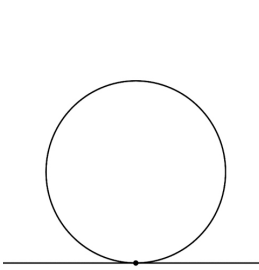
25 İbn Sînâ, *es-Simâ'ü't-tabî'i*, I, 303-304. İlgili kısım için bkz. Tahkik bölümü, s.158.

26 Müeyyedzâde'nin kullandığı deliller için bkz. Tahkik bölümü, s.159-161. Devvânî'den aldığı icazetnâme Müeyyedzâde'nin ciddi bir matematik eğitimi aldığını gösterir. Bk. Judith Pfeiffer, "Teaching the Learned: Jalâl al-Dîn el-Dawwânî's İjâza to Mu'ayyadzâde Abd al-Rahmân Efendi and the Circulation of Knowledge Between Fars and Ottoman Empire at the Turn of the Sixteenth Century", *The Heritage of Arabo-Islamic Learning: Studies Presented to Wadad Kadi*, ed. Maurice A. Pomerantz ve Aram Shanin (Leiden ve Boston: Brill, 2015 [2016]), 309-311. Nasîrüddin et-Tûsî'nin Öklid tahririni kenarına notlar alarak istinsah etmesi de bu konuya olan ilgisini ve seviyesini göstermektedir. İlgili nüsha için bk. Nasîrüddin et-Tûsî, *Tahriri Öklidis fî usulî'l-hendese ve'l-hisâb*, Beyazıt Devlet, Veliyyüddin Efendi 2304.

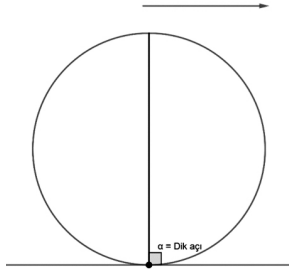
27 Nasîrüddin et-Tûsî, *tahrîrât* projesini ortaya koyduktan sonra asıl tercümelere yerini, kitap ve müelliflerin klasik isimleri korunmakla birlikte, onun hazırladığı ve *tahrîr* başlığını taşıyan metinler almıştır. Dolayısıyla Müeyyedzâde'nin ilk ve ikinci delillerde klasik kaynaklara yaptığı atıflar, Tûsî'nin *Mutavassîtât* ismiyle anılan metinleri üzerindendir. Üzerinde temellük kaydı yer aldığından dolayı Müeyyedzâde'nin kullandığını bildiğimiz, günümüze ulaşan *Tahrîru'l-Mutavassîtât* nüshası şu an Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu 2760 numarada yer almaktadır.

28 İlgili teorem, *Tahrîru'l-Üker*'in ilk makalesinin dördüncü şeklidir. Bkz. Nasîrüddin et-Tûsî, "Tahrîru'l-Üker li-Sâvuzus", *Mecmû'r-resâil* (Haydarabat: Matbâatü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniye, 1358), 4.

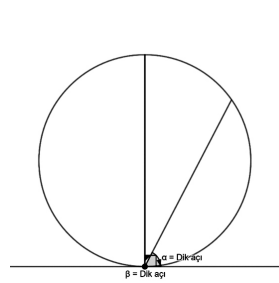
kürenin çapını oluşturacak biçimde bir dikme (*amûd*) çıkardığımızda, varsayılan temasın sürekliliği anında bu çapın ya hareket etmesi ya da durması gerekir. İlk ihtimalde kürenin hareketi, bu dikmenin yuvarlanması sonucu oluşacak ikinci bir dikmenin parçası olmasını gerektirir (bkz. Şekil 3). Bir dik açının başka bir dik açının parçası olması parça-bütün münasebeti açısından imkânsızdır. İkinci ihtimalde ise çapın durması, kürenin durması demek olacağından ve başta kürenin yuvarlandığı varsayıldığından bir çelişki (*hulf*) gerçekleşir ve bu ihtimal de çürütülmüş olur.

Şekil 1. Düz yüzeye temas eden küre (2 boyutta)

Şekil 2. Kürenin ilk durumu: Teğet noktasından çıkılan çap, bu noktada yüzeye diktir.

Şekil 3. Kürenin ikinci durumu: Kürenin hareketiyle ilk dik açı, oluşan yeni dik açının parçası oluyor.

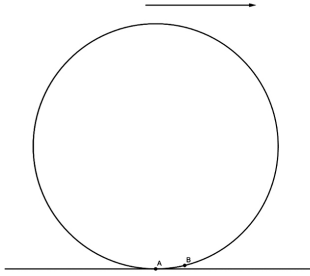
İkinci delilde ise Autolykos'un (MÖ 360-290) *el-Küretü'l-müteharrike* adlı eserinden istifade edilmiştir.²⁹ Buna göre küre sabit hızda (*mutedil*) bir tur döndüğünde, küre yüzeyinde bulunan her nokta, eşit zamanda, birbirine paralel ve orantılı yaylar çizerler (Şekil 4). İddia edildiği gibi temas bir noktada devam etse, kürenin dönüşünün bu noktada sözgelimi bir saatte kat ettiği yayın oranının, diğer bir noktanın aynı zamanda kat ettiği yayın oranından daha küçük olması gerekir. Zira küre teğet olduğu noktada, temasın devamının kabul edilmesinin bir gereği olarak, değme konumundan ayrılmazken diğer noktalarda dönüşüne devam eder. Her bir teğet noktasının bir miktar durmak suretiyle zamanda temasının devam etmesi, – küre mutlaka her anda yüzeye bir noktada temas edeceği için– kürenin de durması sonucunu doğurur ki bu açık şekilde batıldır.

Üçüncü delilde ise temasın zamanda sürekliliğinin kabul edilmesi durumunda, değme noktasının, temasın devam ettiği sürece konumundan hiçbir şekilde ayrılmama-

29 İlgili teorem, *Tahrîru'l-Küreti'l-müteharrike*'nin ikinci şeklidir. Bkz. Nasîrüddin et-Tûsî, "Tahrîru'l-Küreti'l-müteharrike li-Evtulukus", *Mecmû'ur-resâil* (Haydarabat: Matbâatü Dâireti'l-Maârifil-Osmâniyye, 1358), 3.

yacağı öne sürülür. Evet, aslında dönen bir kürede konum değiştirmeyen bir nokta mevcuttur. Ancak konum değiştirmeyen bu nokta, sadece ve sadece kendi eksenini etrafında dönen bir kürenin kutup noktaları olabilir. Oysa bizim varsayımımızdaki hareketli küre, kendi eksenini etrafında dönen değil, yuvarlanan (*müdahrec*) bir küredir. Dolayısıyla öne sürülen varsayımın kabulü durumunda, kürenin hem yuvarlanan hem de yuvarlanmayıp kendi eksenini etrafında döndüğü şeklinde bir çelişki ortaya çıkar.

Dördüncü delilde bir küre üzerine onun iki temas noktasından geçen (A ve B noktaları) büyük bir daire çizilir ve onunla yüzeydeki düz çizgi üzerinde kürenin hareket ettiği varsayılır. (Şekil 4) İlk noktadaki (A) temasın sürekli şekilde ikinciye kadar (B) devam etmesi tümü geçersiz olan şu ihtimalleri ortaya çıkarır: (i) Eğer ikinci temas, iki nokta arasında oluşan yay dışında bir noktada gerçekleşirse, kürenin yüzeye teması birden fazla noktada olur. (ii) Eğer ikinci temas mezkur yay üzerinde gerçekleşirse; ya (i.i) iki nokta arasındaki bu yay, yüzeydeki düz çizgiyle üst üste çıkmıştır –dolayısıyla her noktada temas eder– ki yay sadece tek noktada teğet olduğu varsayılmıştı; (i.ii) yay ile düz çizgi birbirleriyle çıkmamışlarsa ikinci temasın oluşabilmesi için kürenin ya (i.ii.i) sıçrama (*tafra*) hareketi yaptığını yahut da (i.ii.ii) kürenin bu daire üzerinde yuvarlanmadığını kabul etmek gerekir. Bütün bu kabuller ilk varsayım ile çelişir.

Şekil 4. Yüzeye şu anda temas eden (A) ve kürenin yuvarlanmasıyla temas edecek olan (B) noktalar

Beşinci delilde, bir önceki delilde bahsi geçen yay üzerinde (Şekil-4) varsayılan iki temas noktası arasındaki her bir noktanın ikinci temas noktasına göre yüzeye daha yakın olduğu belirtilir. Bu noktalar kümesini ele aldığımızda; ilk teğet noktasına daha yakın olan bir nokta, ona daha uzak olan bir noktaya göre yüzeye daha yakındır. Bu durumda daha yakın olan nokta yüzeye ulaşamazsa, daha uzak olan nokta da yüzeye varamaz. Sonuç olarak iki nokta (A ve B) arasında oluşan yay üzerinde yüzeye temas etmeyen bir nokta var olamayacağına göre, temasın art arda gelmeyen noktalarla olması ve bir noktada temasın devam etmesi mümkün değildir. Başka bir ifadeyle zaman ilerledikçe teğet noktalarının değişmesi ve bu noktaların birbirlerini takip eden noktalar olması gereklidir.

Altıncı delil de önceki iki delilde olduğu gibi iki temas noktasının oluşturduğu bir yay ve bir daire varsayımına (Şekil 4) ve temas noktalarının konumlarını terk etmedikleri ön kabulüne dayanır. Temas noktalarının konumlarından ayrılmadıklarını farz edersek, bu noktalar bir tam dönüşü tamamlayamadan, aralarında yer alan noktaların tam dönüşlerini tamamlamış olmaları gerekir. Ama beşinci delilde ortaya konulduğu üzere yakın noktalar hareketi tamamlayamadan uzak noktaların tamamlaması da imkânsızdır. Dolayısıyla burada bir çelişki ortaya çıkar.

Yedinci delil Öklid'in (MÖ III. yüzyıl) *Elemanlar* kitabında yer verdiği en küçük açı deliline dayanır. *Elemanlar*'ın 3. makalesinin 15. şeklinde/teoreminde ispat edildiği üzere bir daire ve ona teğet düz çizgi arasında oluşan açı, olabilecek en küçük dar açıdır.³⁰ Bu teoremden çıkarılabileceği üzere kürenin çevresi ile yüzey üzerinde bulunan çizgi arasında oluşan bu en küçük dar açı, açıklığında oluşacak bir mesafeyi kabul etmez. Kürenin hareketiyle birlikte temas noktasının zamanda sürekliliği söz konusu açının açıklığında bir mesafeyi ve dolayısıyla daha küçük yeni bir açının varlığını gerektirir; bu da çelişki ortaya çıkarır.

Sekizinci delilde ise kürenin yüzeye teğet olduğu ilk noktayla temasın ikinci noktayla temasa kadar devam ettiği ve o an ortadan kalktığı kabul edilirse tümü batıl olan üç alternatif ortaya çıkar: (i) İlk temas noktasıyla yüzey arasında tek bir nokta olursa yüzeydeki, küredeki ve aralarındaki nokta olmak üzere üç noktanın art arda gelmesi gerekir. (ii) İki temas noktası arasında birden fazla nokta olursa, kürenin bir miktar mesafe kat etmesi gerekir. Bu da yol, zaman ve hareketin birbiriyle orantılı olması gerektiği için imkânsızdır. Zira bir anda küre ancak bir noktalık ilerleme kaydedebilir. (iii) Teğet noktaları arasında bir uzaklık olmaması durumu, bu iki noktanın çakışık noktalar olması demektir. İki teğet noktasının çakışık olması, ilk noktada temasın henüz kesilmemiş olmasını gerektirir. Varsayımında ikinci noktayla temas gerçekleştiği an ilk noktayla temasın ortadan kalktığı varsayıldığına göre bu bir çelişkidir.

Müeyyedzâde bu delillerle yuvarlanan bir kürenin bu sırada değdiği iki nokta arasında temasın zamanda devam ettiği bir kesiti varsaymanın mümkün olduğu iddiasını geçersiz kılar. Buna göre kürenin yüzeyde temas ettiği düşünülen noktalar arasında hareket sırasında sürekliliği tasavvur edilen bir kesit yoktur. Kürenin, düz bir yüzey üzerinde, birbirini takip edecek şekilde sıralanan ve art arda belirip

30 Nasîrüddin et-Tûsî, *Tahrîru Usûli'l-hendese ve'l-hisâb: Eukleides'in Elemanlar Kitabının Tahriri*, yay. haz. İhsan Fazlıoğlu (İstanbul: İstanbul Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012), 40^b.

yok olan noktalara teğet olarak hareket etmesi olgusal bir gerçekliktir. Zira aksi ihtimallerin –pek çok çelişkiye yol açacakları için– yukarıda da izah edildiği gibi mantıksal açıdan savunulması güçleşir.

3. Meşhur Şüphe: Kürenin Yüzey Üzerindeki Hareketi

Müeyyedzâde felsefî anlamda temasın zamanda bekası fikrini iptal ettikten sonra risaleye asıl maksadı olan meşhur şüphe konusuyla devam eder. Düz bir yüzeyde hareket eden bir kürenin belli bir mesafeyi nasıl katettiği sorusunu cevaplayan bu mesele, tabiata dair kelâmî ve felsefî bakış açılarını temyiz etmesi itibarıyla üzerinde durulan önemli hususlardan biridir. Filozoflar kürenin zihinde sonsuzluğu varsayılan noktaları ve aralarındaki sürekli zamanı geçerek belli bir mesafeyi katettiğini savunurken kelâmcılar, kürenin yüzeye temas ettiği her noktanın aynı zamanda mesafenin uçlarını oluşturduğunu ve hareket sırasında kürenin bu noktalara (anlar ve uçlar) temas ederek bir sınıra vardığını iddia ederler. Her iki teori bu çekirdek sorun etrafında, hareket, zaman, mesafe ve mekân gibi teorik fiziğe dair uzantılı konuları kendi metafizik ilkeleri ve evren görüşleri etrafında tartıştılar.³¹

Müeyyedzâde meşhur itirazı özetle şöyle ifade eder:

Düz bir yüzey üzerinde hareket eden ve onu bir uçtan diğerine kateden bir kürenin, başlangıç ve son arasında temas ettiği varsayılan her bir nokta, aynı zamanda kürenin mesafesinin bir sınırını oluşturur. Bu küre hareket etmeye devam ettiği müddetçe bu sınırdan bir andan fazla kalamaz. Hareketin sureti başlangıç ve son noktaları arasında aracılık olduğuna göre, hareket edenin geçtiği anın/sınırın ne öncesi ne de sonrası vardır.³²

Bu şüphenin sürekli bir durum olan hareketin dış dünyada sonlu ve sınırlı olduğu düşünülen ve belirli mesafeyi oluşturan parçaları (an, sınır ve uç) nasıl geçtiği sorusuna cevap vermekte ve mekânsal hareket merkezinde hareket-sükûn ya da süreklilik-süresizlik ilişkisini tartıştığı görülmektedir.³³

31 Kürenin yüzeye temasının noktayla mı, yoksa çizgiyle mi olduğu hususu ve bu hadisenin hareket ve zaman teorisiyle ilişkisi öteden beri pek çok tartışmalara konu oldu; bkz. İbn Sînâ, *es-Simâ'ü't-tabî'i*, I, 201; Râzî, *el-Cevherü'l-ferd*, 127. Ayrıca bkz. Râzî, *Metâlib*, VI, 34; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, III, 61-64; Akkanat, "Kadı Siraceddin el-Ürmevi", 234-236.

32 Bkz. Tahkik bölümü, s.162.

33 Risalede konu edilen iki doğrusal çizgi arasında sükûnun varoluş keyfiyeti ve akıcı bir hal olan hareketin geçtiği mesafenin uçlarına/sınırlarına nisbeti hususu da öteden beri kelâmî ve felsefî eserlerde farklı başlıklar altında tartışıldı. Tûsî filozofların kullandığı ve iki farklı hareket arasındaki sükûnu ispat eden meşhur delili zikrettikten sonra İbn Sînâ ve Râzî'nin buna eleştirilerini zikreder ve ardından husûl türleri üzerinden çözüm önerisinde bulunur. Bk. et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, III, 154-159. Bu hususta

Müeyyedzâde bu hususu kavramak için öncelikle husûl türlerini bilmek gerektiğini söyler. Buna göre felâsife, husûlî kademeli (*tedricî*), anlık (*gayr-i tedricî*) ve zamanî diye üç kısma ayırmıştır. Kademeli husûlün hareket gibi zamanla örtüşen bileşik bir hüviyeti vardır, anlık (*def'î*) husûl ise ya sadece anda ya da anla birlikte zamanda gerçekleşir. İkisi arasında vasıta olan zamanî husûlün ise zaman ve mesafeyle örtüşmek gibi bir anlamı yoktur, hareketin sadece zamanda ya da mesafenin ucunda değil, varsayılan her anda olması demektir.³⁴ Buna göre kürenin bir sınıra varışı (*vusûl*), anda husûl anlamında zamanîdir yoksa bahsi geçen taksime göre kademeli ya da anlık olması gerekir. Kademeli husûl mesafenin sınırlarının uzamlara ayrılmasını gerektirdiği için, anlık husûl ise –ister an ve zamanda isterse de sadece zamanda gerçekleşsin– çelişkili olması hasebiyle batıldır.³⁵

Müeyyedzâde bu görüşü belirginleştirmek için ilave bir açıklama yapma gereği duyar. Buna göre aklî bir ihtimal olarak hareketin ya sükûn ya da hareket zamanında meydana geldiği düşünülebilir. Hareketin sükûn zamanında gerçekleşmesi varsayıma terstir; hareket zamanında gerçekleşmesi ise üç seçeneği ortaya çıkarır: Bu hareket (i) ya bir sınıra (sona) doğru (ii) ya bir sınırdan (anda), (iii) ya da bir sınırdan (başlangıçtan) başlayarak meydana gelebilir. Hareket hep sona doğru olursa varsayımın aksine hareket eden şey o sınıra asla varamaz. Hareketin bir sınırdan olması ise o anın uzamları yönünde bölünmesini gerektirir. Hareketin bir başlangıç sınırının olması da yanlıştır; zira aracılık vasfı onun bu sınırdaki oluşla (*kevn*)³⁶

ayrıca bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 228. Kutbüddin er-Râzî de bu hususu uzunca tartışır. Bk. Kutbüddin er-Râzî, *el-Muhâkemât*, thk. Kerim Feyza (Kum: Matbûat-ı Dînî, 1383/2004), III, 200-209. Risalenin meselesi dikkate alınırsa Müeyyedzâde, kelâmcıların bu meşhur delile yönelttiği bir itirazı dile getirmektedir. Yuvarlanan küre örneği üzerinden bu konuyu tartışan müstakil bir risale için ise bkz. Bk. Sinan Paşa, *Cevâbu Sinan Paşa an i'tirâzî'l-Kastellâni fi bahsi'l-cüzillezi lâ yetecezâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa 600, 92a.

34 Müeyyedzâde Cürcânî'nin kürenin mesafenin sınırlarından birine ulaşmasına “anlık (*def'î*) husûl” dediğini, Tûsî'nin ise anlık husulü ilk kısma hasredip zamanî husulü “bu zamanda ve onun ucunda gerçekleşen” ve “zamanın ucunda olmadan sadece zamanda gerçekleşen” diye taksim ettiğini ifade eder. bkz. Tahkik bölümü, s.162. Cürcânî'de anlık ve tedricî husul için bkz. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 226-228; Tûsî'de husûl türleri için ise bkz. *Şerhu'l-el-İşârât*, III, 160-161. Ayrıca husul türleri konusunda bkz. Kutbüddin er-Râzî, *el-Muhâkemât*, III, 20-211.

35 Müeyyedzâde'ye göre husulün bir sınırdan devamı batıl olan şu iki ihtimali gerektirir: (i) Bu zamanda bu sınırdan başka bir şey hareket edemeyeceğine göre farz edilen aksine hareket eden, burada durur. (ii) Hareket eden başka bir sınırdan olduğunda ise hareketin parçaları ile sınırları haricte bir araya gelmiş olur. bkz. Tahkik bölümü, s.163.

36 Başlangıç ve son arasında aracı olan hareket bu anlamda anlık oluşların toplamıdır. Parça taraftarları ise hareketin hiçbir parçası bölünemeyen peş peşe husullerden oluştuğunu söyledikleri için hareket bölünmeyen hayyizlerin art ardılığı ve anların toplamı ile oluşur. Meselâ bkz. Râzî, *el-Mebâhis*, I, 671. Bu doğrultuda kevn bir şeyin yavaş yavaş değil birden (*defaten vâhide*) yokluktan varlığa çıkması şeklinde tanımlanmıştır. Bk. Âmidî, *el-Mübîn fi şerhi meânî elfâzî'l-hükemâ ve'l-mütekelîmin*, thk. Hasen Mahsûd eş-Şâfiî (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1413/1993), 100.

bir araya gelmesine engeldir. Bu durumda kademeli husûl, sınırın da bölünmesini, anlık husûl ise anların art arda gelmesini gerektirdiğine göre teması zamanî husûle göre açıklamak daha doğrudur.³⁷ Hareket, sürekli bir yere varan (*vâsıl*) ve orada sona eren (*zâil*), yani temasa göre var ve yok olan anların hudûsu toplamı olduğu için, kürenin hareket ederek bir noktaya varması zamanda, bunun sona ermesi ise andadır. Böylece zamanın ancak süreklilikle, anın ise onun kesintiye uğraması yani süreksizlikle idrak olunduğu da belirtilmiş olur.

Müeyyedzâde'ye göre yuvarlanan bir kürenin, hareketin başlangıcı ve sonu arasında teğet geçtiği noktaların ayrıca katedilen mesafenin sınırlarını oluşturduğu dikkate alınırsa, temasın varlığı kürenin o sınıra varışı (*vusûl*), temasın yokluğu ise kürenin başka bir sınıra doğru hareket ederek o sınırdaki varmanın yok oluşudur (*zevâl*). Böylece hareket mesafenin sınırındaki herhangi bir oluşla birleşmeksizin zatı ile uçları, anları ve noktaları önceleyerek zamanî bir birliktelik oluşturur ve en baştaki farazî husûl anında değil de zamanda gerçekleşir. Bu zamanda ve noktada, parçayı ve anı varsaymak için aynı noktada var olan hareketin ve varışın, başka sınırdaki anla birleşecek biçimde yok olmaları gerekir. Burada temasla bir araya gelen her bir nokta aynı zamanda ilk noktadaki temasın yokluğudur ve böylece küre zamandaki anlara değerek iki nokta arasını kateder. Kürenin hareketi anında mesafe ve zamanın belli sınırları olmasını gerektiren ilk temas sürekli olmadığından, temasın zamanî hareketle birlikte olduğu ve kademeli hareket zamanında sürekli olması gerekmediği açıklanmış olur.³⁸

Müeyyedzâde böylece filozoflar gibi temas noktası dışında kürede varsayılan noktalar ile yüzey arasında kesin bir uzaklığın (*bu'd*) varlığını iddia etmenin gerekmediğini de belirtir. Daha önce İbn Sînâ'nın ilk temasın ikinci temasa kadar sürdüğü görüşü (*bekâü't-temâss*) geometrik delillerle geçersiz kılınmıştı. Farazî zaman her iki temasın anlık husûlüyle sınırlandığı için temasın yok olduğu zamanın da bir parçasıdır ve bu sebeple temasın varsayılan noktalarda olması, ilk temasın zamanda devam etmeyip yok olmasını sağlar. Ona göre bu izah aracılık anlamında hareketin, aynı zamanda mesafenin bir sınırındaki husûlüne dair yaşanan karışıklığı da giderir.³⁹ Şöyle ki, gerçekte başlangıçta ve mesafenin sınırlarında hareket yoktur,

37 Bkz. Tahkik bölümü, s.163-164. Müeyyedzâde kavramlarda tartışmaya gerek olmadığını; zira filozofların anlık husûl olan mesafenin bir sınırında gerçekleşen varışın ortadan kalkmasına zamanî husûl de dediklerini ifade eder. Tahkik bölümü, s.162

38 İlgili paragraf için bkz. Tahkik bölümü, s.164.

39 Müeyyedzâde bu karışıklığı "bazı fazıllar" diye nitelediği kişilere dayandırır. bkz. Tahkik bölümü, s.165. Pek çok müellif bu hususa değinmiştir; bk. Râzî, *Mebâhis*, I, 674-675; Râzî, *Metâlib*, VI, 32-34; Cürçânî *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 226-228. Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Mu'teber* (Haydarabat: Dâiratü'l-Meârif el-Osmâniyye, 1357), II, 30-34. Dâvûd-i Kayserî de İbn Sînâ ile Tûsî'nin yenilenen ani hareket ve akup

yoksa en başta hareket etmeden de bu sınıra varmak mümkün olurdu. Hareket başlangıç ve son arasında aracı olduğundan esasen hareketle kastedilen varış ve yok oluşturmaktır. Ancak hareket anla değil de zamanla özdeşleştiğinden akla daha çok çizgi gelir. Hareketin husûlî mesafenin ucunda değil de zamanda gerçekleştiğinden, hareket zamanında onun hudûsu için belirlenen bir anda yoktur. Bu sebeple zamanda farz edilen her bir sınır ve uçları arasında aklen sonsuz sınırlar ve uçlar düşünülebilir. Hareket zamana bitişmesi ve sonsuz bölünmeyi kabul etmesi sayesinde tüm bu sınırlarda gerçekleşir. Bunun gibi zaman ve hareketle örtüşen ve bölünmeyi kabul eden mesafenin de belli bir sınırı yoktur.⁴⁰

Müeyyedzâde temasın zamanda sürekliliğini iptal ettikten ve hareket-sükûn ilişkisine dair kanaatini zamanî husûle göre açıkladıktan sonra asıl konuya (*matlûb*) gelir ve kürenin düz yüzeyde nasıl yuvarlandığını izah etmeye başlar. Bu husustaki tercihini belirtmeden önce bu konuda etkisi olmayan üç seçeneği bertaraf eder:

- i. Temas sürekli yenilenen ve yok olan noktaların birbirini izlemesi ve düzenli bir şekilde art arda gelmesiyle gerçekleşmez. Çünkü bunu kabul etmek art arda gelen noktaları ve anların birbirini izlemesini gerektirir ki aslında bunlardan birisi bile parçanın haricî varlığını ispat etmek için yeterlidir.
- ii. Temas, yuvarlanmanın başından sonuna şahsiyeti devam eden akıcı bir noktanın zatının bekası ve onun varsayılan bazı arazlarının her an yenilenmesiyle de gerçekleşmez. Zira nokta zatı gereği hareketli değildir ve bu imkânsızlık küredekenden çok yüzeydeki temas noktasından anlaşılır.⁴¹
- iii. Temas, biri doğrusal diğeri de dairesel olan ve parçaları birlikte bulunan iki sabit çizgiyle de gerçekleşemez. Zira ne kürede ne de yüzeyde bilfiil bir çizgi olmadığından temas onların ortaya çıkmasını sağlayamaz. Teması sağlayan şey temastan sonra da önce de aynıdır ve her iki halde de ortada bilfiil çizgi yoktur.⁴²

giden zamanî hareket arasındaki süreklilik konusunda tereddüt ettiklerini kaydeder; bkz. Kayserî *Nihâyetü'l-beyân fî dirâyetü'l-zamân*, thk. Mehmet Bayrakdar (Kayseri: Kayseri Belediyesi Yayınları, 1997), 168. Kayserî hakikatte her iki hareket arasında gerçek değil vehmî bir süreklilik olduğunu kaydeder; bk. Kayserî *Nihâyetü'l-beyân*, 49. Kayserî'nin zaman teorisi hakkında ayrıca bkz. Osman Demir, "Dâvûd el-Kayserî'nin Tasavvuf Metafizikinde Zaman", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan ve Osman Sacid Arı (İstanbul: İSAR Yayınları, 2018), 431-448.

40 İlgili paragraf için bkz. Tahkik bölümü, s.165-166.

41 Müeyyedzâde burada *şühbetü'l-âme* tartışmalarına ve bu konuyu incelediği risalesine atıf yapar. Hareket eden bir şeyin belli bir mesafeyi sürekli tek bir mekân üzerinden mi yoksa çoklu mekânlar üzerinde mi katettiği sorusunu ele alan bu risalenin çeşitli nüshaları vardır. Meselâ bkz. Müeyyedzâde, *Fî's-şühbetü'l-âme*, Köprülü 1596, 142-147. Bu konu da Cürcânî üzerinden tartışılmış ve bir literatür oluşmuştur. İlgili bölüm için bkz. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 244-245.

42 İlgili bölüm için bkz. Tahkik bölümü, s.165-166.

Bu ihtimalleri eleyen Müeyyedzâde neticede kürenin yüzeye parçaları aynı anda bir araya gelmeyen (*gayr-i kârr*) iki çizgiyle temas ettiği sonucuna varır. Zira harekete sebep olduğu taktirde temasın ne öncesi ne de sonrası vardır. Kürenin yuvarlanma hareketi, bilfiil parçası olmayan, parçaları bir araya gelemeyen, nefsü'l-emirde sürekli ve tek bir şey ise teması sağlayan şey de böyledir; o da parçaları bir arada bulunmayan çizgidir.⁴³

Böylece temasın götürme ihtimali olan bilfiil sonsuz parçaları kabul etme sorununu, temasa çizginin sebep olduğunu vurgulayarak aşan Müeyyedzâde, noktanın haricî varlığını ise o dönemde matematiksel ispatın ontolojisinde kullanılan nefsü'l-emir⁴⁴ kategorisine müracaat ederek yapar. O, bu iddianın zannedildiği gibi parçanın reddine götürmediğini de belirtir. Oysa ki kürenin temasını uzanımlı noktayla (çizgi) izah eden İbn Sînâ, bunu parça fikrini reddetmek için yapmış, hareket ve zamanın sürekliliği ve başlangıç parçaları olmadığı kabulüne uygun olarak hareketli ve sürekli bir hal olan temasın ilk parçasının olmadığını savunmuştur. Ona göre küre hareket halinde yüzeye gerçek bir çizgiyle temas ederken, bilfiil vücudu olmayan noktayla temas ancak vehimde gerçekleşir.⁴⁵

Müeyyedzâde buna karşılık, anlık temasın –bu an ister hariçte olsun ya da olmasın– nefsü'l-emirde vukûunu noktanın, hareket zamanında vukûunu ise çizginin ispatı için yeterli görür. Ona göre zamanın ve hareketin vehmî olması buna zarar vermez. Ayrıca bilfiil mevcut bir noktanın aklî varsayımda sonsuzluğu problemi (*işkâl*), üzerinde sonsuz noktalar varsayılan her çizgi için de söz konusu olmaz. Zira vehim sonsuz durumları idrak edemese de akıl bu iki çizgi arasındaki sonsuz noktaları küllî ve kuşatıcı biçimde idrak eder. Bu varsayım onların kuvveden fiile çıktıkları anlamına ise gelmez. Bu sebeple andaki temas haricî noktanın varlık sebebi olduğuna göre, aklî varsayımda anlar sonsuz olabildiği gibi hariçteki nokta da sonsuz olabilir. Böylece hariçte sonlu, vehimde sonsuz olduğu tasavvur edilen temas, nefsü'l-emir sayesinde izah edilebilir.⁴⁶

43 İlgili cümleler için bkz. Tahkik bölümü, s.166.

44 Nefsü'l-emir kavramının, XV. yüzyılda Seyyid Şerif ile başlayan süreçte, bir önerme olarak matematik modellerin vehmî kabul edilseler de vakia hakkında doğru bilgi verebilecekleri ilkesi ile matematiksel nesnelerin varlıklarının bağımsız ontolojik-epistemolojik ilkeyle garanti altına alınması ihtiyacını gidermek için icat edildiği belirtilmiştir. İhsan Fazhoğlu "Hakikat ile İtibar: Dış-dünya'nın Bilgisinin Doğası Üzerine –XV. Yüzyıl Doğa Felsefesi ve Matematik Açısından Bir İnceleme" *Nazarıyat: İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ekim 2014): 1-33.

45 Müeyyedzâde İbn Sînâ'nın teması çizgiyle izahında Râzî ile Cürcânî'nin de dikkat çektiği iki mahzur bulur: İlki, İbn Sînâ'nın da nefyettiği gibi bu tür süreksiz bir işin makul olmaması aksi halde katetme ve zaman manasına gelen hareketin de makul görülmesinin gerekeceğidir. İkincisi ise hareket sırasında küre çizgiye temas ettiği gibi bu zamanda varsayılan her bir ana da temas edeceğinden, bunun, temasın çizgiyle değil anla olduğunu varsaymaya götürmesidir. Bkz. Tahkik bölümü, s.167.

46 Bu bölüm için bkz. Tahkik bölümü, s.168.

Müeyyedzâde temas konusundaki asıl tartışmanın ise noktanın haricî varlığı üzerinde olduğuna dikkat çeker.⁴⁷ Filozoflar mevcut noktanın varsayımında olduğunu kabul ederken, kelâmcılar maddî dünyayı hariçte mevcut bir noktaya dayandırmışlar ve böylece var olan iki çizginin yok olan bir şeyle teması gibi imkânsız bir durumdan kaçınmayı istemişlerdir. Bu sebeple tüm kelâmcılar cevher-i ferdin ispatında teorinin odağında bulunan noktanın ontolojik varlığını ispata özen gösterdi. Müeyyedzâde ise temasa en uygun mevcut durumun cisimlerin yönlerde bölünen zatlari (çizgi ve yüzey) olduğunu belirtir. Böylece noktanın gerçekliği nefsu'l-emre uygunluk, çizginin gerçekliği hareket ve temasla ispatlanırken, iki noktanın varlığına bağlı olan temasın da çizgiyle olduğu ortaya konmuş olur.

Müeyyedzâde nefsu'l-emirde sürekli bir şey olan temasın çizgiyle olmasını zamanî husûle daha uygun bulduğunu ve bunun iç içe girmeyi (*tedâhül*) gerektirmediğini de kaydeder. Buna göre cisim olan yüzey, cismin tüm parçalarına ya da bir kısmına değil tümüne ilişir ve sırf iki yönde yayılma (*sereyân*), cismin ve yüzeyin yönlerde bölünmesini gerektirmez. Ayrıca o, parçaları ya da bir bölümü sebebiyle değil bir şeyin sırf cisim olduğu için temas ettiğini varsayar. Yüzeylerin çizgilerle, çizgilerin de noktalarla teması da böyledir ve aslında bunun aksini ispat etmek için delil gerekir. Duyusal işarette aklın cismin bazı yönlerini belirlemesi temasın cisme ilişmesine engel olmaz. Bunun sebebi ise uçlar gibi cismin de duyusal işarette bazı yönlerde yayılmasıdır.⁴⁸

Müeyyedzâde'ye göre yüzeyin sübutunun sonsuz yüzeyleri gerektireceği ya da yüzeylerin en son zatiyla var olan (*cevheri*) bir yüzeyde sona ermesi gerekeceği söylenerek de bu görüşü reddetmek (*men'*) söz konusu olamaz. Zira yüzeyin iliştiği şey (*ma'rûzu's-sath*) tüm yönlerden bölünemeyeceği için neticede burada da bölünen bir parçayı varsaymak gerekecek, bu da nihayetinde iki yönde bölünen yüzeyde sona erecektir. Bu yüzey de ya sonsuza kadar gidecek ya da en son zatiyla var olan bir yüzeyde son bulacaktır. Çizgi ve nokta hakkında da aynı şeyleri düşünmek söz konusu değildir. Temasa vasıta olarak, cismi, onun bir parçasını ya da dış dünyada cisimle varolan bir varlığı kastetmek de yanlıştır. Temasın vasıtası cismin yüzeyinin olduğunu varsaymaktır. Zira yüzey yoksa, temas hiçbir şekilde cisme ilişmez.

47 Müeyyedzâde burada pek çok kelâmcının noktanın haricî varlığını ispatta kullandığı delile yer verir: Buna göre varlığından şüphe edilmeyen cisimler iç içe girme (*tedâhül*) gerekçesiyle genişlik ve uzunlukta bölünen yüzey, iki yüzey sırf uzunlukta bölünen çizgi, iki çizgi de konumlu ve asla bölünemeyen nokta üzerinde temas eder. Bu delil için ayrıca bkz. Râzî, *el-Mebâhis*, II, 37; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 337-338. İlgili kısım için bkz. Tahkik bölümü, s.168-169.

48 İlgili paragraf için bkz. Tahkik bölümü, s.169.

Bunun gibi iki çizgi bir nokta, iki yüzey de bir çizgi sayesinde temas eder. O halde nefsü'l-emirde cismin itibari durumlarla nitelenmesi ya da cisimde bazı durumları nefsü'l-emre örtüşen biçimde düşünmemizin, hariçte mevcut durumların cisme ilişmesine sebep olmasını anlamak hiç de zor değildir.⁴⁹ Zira temas haricî bir varlık değil konumu olan varlıklara özgü bir izafettir ve şayet bu özelliği olmasaydı, tek bir anda tüm bu zıt şeyler cisimlere ilişmezdi.

Bu sebeple ona göre temasın sebebinin hariçte olması gerektiğini söylemek yanlıştır. Bu dile getirildiğinde hizalamanın (*muhâzât*) sebebinin de hariçte olması gerektiğini söylemek gerekir. İki şeyin hariçte birbirini hizalamasının, temas gibi uçlarla gerçekleştiği sanılsa da öyle değildir. Müeyyedzâde'ye göre, İbn Sînâ, Kutbüddin er-Râzî (ö. 766/1365) ve Cürçânî (ö. 816/1413) gibi müellifler de, aynı hususu farklı ibarelerle dile getirerek teması sağlayan şeyin bilfiil varlığı ile aklın onu belirlemesini (*teayyün*) ve ayırmasını (*temyiz*) kastetmişlerdir. Nitekim Cürçânî uzanımlarından biri sona eren cisimde zorunlu olarak her iki yönde uzayan, uzanımlarının biri sona eren yüzeyde ise zorunlu olarak tek yönde uzayan bir durum olduğunu vurgulamış,⁵⁰ Kutbüddin er-Râzî ise arazların farklılaşmasının, cisimlerde haricî bölünmeyi gerektirmediğini ve bilfiil olmaktan kastın ise haricî varlıkların vücudundan daha genel bir şey olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Kutbüddin er-Râzî, Fahreddin er-Râzî'nin "Her yıldızın feleğinin atlas feleğiyle temasının belli bir nokta ve farazi sınırlarla gerçekleştiği ve bu noktanın hariçte olmadığı" görüşüyle de iddiasını güçlendirir.⁵¹ İbn Sînâ ise bileşik cisimde sınırların bilkuvve olduğunu savundu⁵² ki temas da aslında böyledir. Bu kişiler temas noktasının bilfiil var olduğunu söylediklerinde ise onun aklî varlığını ve vehim anındaki etkinliğini kastetmişlerdir.⁵³

Bu izahlardan sonra Müeyyedzâde'ye göre gerçekte temas, küre yüzeyinin düzgün yüzeye değmesiyle olur. Bu sebeple kürede ve düzgün yüzeyde iki nokta belirir (*teayyün*). Küre yüzeyde yuvarlandıkça da bu iki yüzeyin kendisine değmeyi sürdü-

49 Müeyyedzâde nefsü'l-emirde sabit olan bir şeyin hariçte de varsayılmasını ispat için, yeryüzüne ışığın parlak cirmelerin karşısında olduğu için ilişmesi ile sürekli cisme farklı renklerin ve ışıkların, doğru tevehhüme göre, onları cisimde düşünmemiz sayesinde ilişmesi örneklerini verir. Bkz. Tahkik bölümü, s.170.

50 Bk. Cürçânî, *Hâşiye alâ Şerhi't-Tecrid*, Hekimoğlu Ali Paşa 833, 220.

51 Bk. Kutbüddin er-Râzî, *el-Muhâkemât*, III, 199. Kutbüddin Râzî'nin alıntılıdığı yerde Fahreddin er-Râzî, İbn Sînâ'nın havaya atılan taşın yükselen hareketi ile düşen hareketi arasında, havada sükûnun olması gerektiği delilini çürütürken, onların art ardalığını ispat için bu astronomi deliline yer verir. Buna göre Zuhâl küresi sabitler küresine bölünmeyen bir anda gerçekleşen tek bir noktada temas eder. Zira bu iki an arasında sükûn zamanının varlığı feleklerin hareketini kesintiye uğrattır; bkz. Râzî, *el-Metâlib*, VI, 44-45.

52 İbn Sînâ, *es-Simâü't-tabî'i*, I, 91.

53 İlgili örnekler ve ifadeler için bkz. Tahkik bölümü, s.171-172.

rür. Bu hareket sebebiyle kürede düzgün dairesel çizgi, düzgün yüzeyde de düz bir çizgi vehimde belirginleşir ve ayrışır. Bu zamanda farz edilen her bir anda ise bu iki çizgiden iki nokta belirginleşir. Zira aralarında zaman olmayan iki an ve yine aralarında çizgi olmayan iki nokta düşünülemez. Temas anında küre ile yüzeyin durumu ise temastan önceki gibidir. Zaman ve hareket sürekli olduğu için de yuvarlanma anında art arda gelen noktaları değil, iki çizgiyi yani yüzeyi düşünürüz.⁵⁴

Müeyyedzâde bu cevabın kürenin hareket zamanında yüzeye çizgiyle temas ettiğini iddia eden İbn Sînâ'ya da uygun olduğunu düşünür. Ancak bu çizginin haricte değil vehimde olduğunu düşünmek gerekir. Zira teması sağlayan şey (*mâ bihi't-temâs*) uçlardır ve onları dikkate almadan temas da düşünülemez.⁵⁵ İbn Sînâ'nın, temasın noktayla gerçekleştiği bilfiil vaktin ancak vehimde olduğu görüşü de böylece anlaşılır. Buna göre sözün bağlamı (*siyâk*), temasın nefsü'l-emirde çizgiyle, vehimde ise noktayla olmasını gerektirse de dikkatli bir inceleme zamanda iki yüzeyin temasının andaki temas gibi olmasını gerektirir. Ancak temasın zamanda iki çizgiyle olması, çizgilerin bu anda da olmalarını gerekli kılsa da, bu muhaldir. Bu durumda ise ona göre üç ihtimal ortaya çıkar: (i) Anlık temas vakıada ve vehimde tümüyle reddedilir. (ii) Temasın yüzeyde iki noktada gerçekleşmesi sonsuz noktaların tahakkukunu gerektireceği için iptal edilir. (iii) Temasın anda tahakkuku olmayan iki çizgiyle gerçekleşmesi yok olan bir şeyle teması zorunlu kıldığı gerekçesiyle batıl kabul edilir. (iv) Temasın iki yüzeyde gerçekleştiği söylenir. Böylece bu son madde ile matlup ispatlanır ve zamanda temas için iki çizginin ispatına gerek de kalmaz. İlgili bölüm için bkz. Tahkik bölümü, s.173-174.

Sonuç Yerine

Müeyyedzâde bu risalede, bölünmeyen parçanın ispatı ve nefyi istikametinde çokça istifade edilen temas delilini ve ortaya çıkardığı hareketin mekâna nispeti, zaman-an ilişkisi, iki doğrusal hareket arasına sükûnun girmesi gibi öteden beri tartışılan meşhur meseleleri mevcut iddiaları ve itirazları dikkate alarak çözme-yi amaçlamıştır. Bu doğrultuda öncelikle İbn Sînâcı iki nokta arasındaki temasın bekası fikrini geometrik delillerle iptal etmiş, ardından hareket ve zamanla ilgili kelâmcılar tarafından benimsenen anlık husûl ve filozofların kabul ettiği kademeli

54 İlgili ifadeler için bkz. Tahkik bölümü, s.172-173.

55 Müeyyedzâde'ye göre *mâ bihi't-temâs* ibaresindeki "bâ" sıla için değil sebebiyet içindir. Mevhum uçlar hakkında "*mâ bihi'l-muhâzât*" ifadesi kullanıldığı gibi anlamı genişletme (*tevessû*) yoluyla temas da bu ibareyle sebebine isnat edilir. Bkz. Tahkik bölümü, s.173.

husûl arasında zamanda ve onun varsayıldığı her anda gerçekleşen zamanî husûlü benimsemiştir. Bu hususta mevcut görüşleri inceledikten sonra temasın bilfiil nokta ve sürekli çizgi ile vaki olduğunu iddia eden görüşler arasında hareketli kürenin yüzeye süresiz çizgiyle temas ettiği sonucuna varmış ve bunun doğurduğu sorunları izah etmiştir. Onun teması izah ederken nefsü'l-emir kategorisine atıf yapması ise tespit edebildiğimiz kadarıyla meşhur şüphenin çözümü açısından yeni bir izah modeli olarak görülebilir.

Müeyyedzâde temasın sonsuzluğunu iptal ettiği kısımda Theodosius, Autholikus ve Öklid gibi önemli kadim müelliflere, temasın halini izah ederken de İbn Sînâ, Fahreddin er-Râzî, İcî, Cürcânî, Kutbüddin er-Râzî ve Nasîrüddin et-Tûsî gibi nazarî düşüncenin ciddi isimlerine atıf yaparak güçlü bir referans çerçevesi kullanmıştır. İddialarını münazara (men ve nakz) mantığı içinde takdim ederken, temel tezlerini teyit eden fikirleri ya doğrudan alıntılanmış ya da iddiaları istikametinde yorumlamıştır. Sonraki dönem felsefe eleştirilerinin tabiat sahasına yansıyan teorik ve ince sorunlarına odaklandığı için, ele aldığı mesele, delil ve kavramları, atıf yapılan müelliflerin eserlerinden ciddi takip etmek gerekir. Risale atomculuk ve hilomorfizm tartışmalarının XVI. yüzyılda da ulaştığı seviyeyi, entelektüel birikimi ve tahkik yöntemini göstermesi bakımından da önemlidir ve pek çok açıdan tahlil edilmeyi gerektirir. Bu hususta kelâmcı cephenin iddiaları ile ilkelerini belli ölçüde muhafaza eden müellif, felsefî itirazları hem karşıt argüman geliştirmek hem de bunları kendi görüşleri içinde eritip yeni bir model ortaya koymak için de kullanmıştır. Onun tabiat teorisini daha da belirgin hale getirmek için bu risaleyi tamamlayıcı mahiyette mekân-hareket ilişkisini incelediği umumi şüphe risalesini neşretmek gerekecektir.

Kaynakça

- Akkirmânî, Mehmed b. Hamid Mustafa. *İklîlû't-terâcîm*. İstanbul: Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1266.
- Aksoy, Hasan. "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi", *DİA*, XXXI, 485-486.
- Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî'nin *el-Cevherü'l-Ferd* Adlı Risalesinin Tahkiki ve Tahlili", *Nazarîyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (Ekim 2015), 142-146.
- el-Âmidî, Seyfeddin. *el-Mübîn fî şerhi meânî elfâzî'l-hükemâ ve'l-mütেকellimîn*, thk. Hasen Mahsûd eş-Şâfiî. Kahire: Mektebetü Vehbe 1413/1993.
- _____, *Ebkârü'l-efkâr*, thk. Ahmed Muhammed Mehdi. Kahire: Dâru'l-Kütüb, 2004.
- el-Bağdâdî, Ebû'l-Berekât. *Kitâbu'l-Mu'teber*. Haydarabat: Dâiretü'l-Meârif el-Osmâniyye, 1357.
- Bulgen, Mehmet. *Kelam Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015.
- _____, *Klasik İslâm Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*, nşr. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997.
- _____, *Hâşiye alâ Şerhi't-Tecrid*. Hekimoğlu Ali Paşa 833.

- el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *eş-Şâmil fî usûl'id-dîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr vd. İskenderiye: Münşee-tü'l-Maârif, 1969.
- Dâvûd-i Kayserî. *Nihâyetü'l-beyân fî dirâyeti'z-zamân*, thk. Mehmet Bayrakdar. Kayseri: Kayseri Belediyesi Yayınları, 1997.
- Demir, Osman. "Dâvûd el-Kayserî'nin Tasavvuf Metafizisinde Zaman". *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan-Osman Sacid Arı, 431-448. İstanbul: İSAR Yayınları, 2018.
- _____, "İcî Kelamında Fizik". *İslâm İlim ve Fikir Geleneğinde Adudüddin el-İcî*, ed. Eşref Altaş, 333-384. İstanbul: İSAM Yayınları 2017.
- _____, "Amasyalı Bir Alimin Atomculuk İncelemeleri: Müeyyedzâde ve Cüz Risalesi". *Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şuayip Özdemir ve Ayşegül Gün, I, 491-500. Ankara: Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2017.
- Dhanani, Alnoor. *The Physical Theory of Kalam, Atoms, Space and Vacuum in Basrian Mu'tazila Theology*. Leiden: Brill, 1994.
- Ebü Zeyd, Münâ Ahmed Muhammed. *et-Tasavvuru'z-zerrî fî'l-fikri'l-felsefiyyi'l-İslâmî*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1994.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfî'l-musallîn*, tsh. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963.
- Fazlhoğlu, İhsan. "Hakikat ile İtibar: Dış-dünya'nın Bilgisinin Doğası Üzerine -XV. Yüzyıl Doğa Felsefesi ve Matematik Açısından Bir İnceleme". *Nazariyat: İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ekim 2014), 1-33.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "Müeyyed-zâde", *İA*, VIII, 786-790.
- el-Hafidi, Moulay el-Hassen. "Müeyyedzâde b. Ali'nin el-Havâşî alâ Şerhi'l-Mevâkıf Adlı Eserinin Kelamdaki Önemi". Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2014.
- İbn Fûrek. *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İbn Hazm. *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, thk. Abdurrahman Umeyre ve Muhammed İbrahim Nusayr. Beyrut, Dâru'l-Cil, 1996/1416.
- İbn Metteveyh. *et-Tezkire fî ahkâmî'l-cevâhiri ve'l-a'râz*, thk. Daniel Gimaret. Kahire: Mahedü'l-İlmî'l-Fransî, 2009.
- İbn Sinâ. *el-İşârât ve't-tenbîhât*, thk. Süleymân Dünyâ. Mısır: Dâru'l-Meârif, ty.
- _____, *Kitâbu'n-Necât*, thk. Mâcid Fahrî, Beyrut: Mensûrât-ı Âfâk el-Cedide, 1982.
- _____, *Kitâbu's-Şifâ, et-Tabî'yyât I: es-Semâ'ü't-tabî'i*, tasd. ve mür. İbrâhîm Medkûr, thk. Said Zâyed. Kum: Mensûrâtü Âyetullah el-Uzmâ el-Mer'âşî en-Nec'î, 1409.
- _____, *Uyûnü'l-hikme*, thk. Abdurrahman Bedevî. Beyrut: Dâru'l-Kalem 1980.
- el-İcî, Adudüddin. *Kitâbu'l-Mevâkıf (Şerhu'l-Mevâkıf ile birlikte)*, nşr. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997.
- İnanır, Ahmet. "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin Hayatı ve Osmanlı Hukuk Geleneğindeki Yeri", *Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şuayip Özdemir ve Ayşegül Gün, I, 339-347, Ankara: Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2017.
- el-İsfehânî, Şemseddin. *Metâli'ü'l-enzâr*. Dersaadet: Şirket-i İlmiyye, 1305/1887.
- Kâdî Abdülcebbar. *Nedensellik Kitabı: Kitâbü't-Tevlîd min Kitâbi'l-Muğni*, nşr. ve çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941.

- el-Kefevî, Mahmûd b. Süleymân. *Ketâ'ibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, thk. Saffet Köse vd. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017.
- Kutbüddin er-Râzî. *el-Muhâkemât*. thk. Kerim Feyza. Kum: Matbûat-ı Dîni, 1383/2004.
- Müeyyedzâde, Abdurrahman Efendi. *Fi's-şubheti'l-âmmе*. Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü 1596, 142a-147a.
- el-Nisâbüri. *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Ma'n Ziyâde ve Rıdvan es-Seyyid. Beyrut: Ma'hedü'l-İnmâ'il-Arabî, 1979.
- Pfeiffer, Judith. "Teaching the Learned: Jalâl al-Din el-Dawwânî's İjâza to Mu'ayyadzâda Abd al-Rahmân Efendi and the Circulation of Knowledge Between Fars and Ottoman Empire at the Turn of the Sixteenth Century". *The Heritage of Arabo-Islamic Learning: Studies Presented to Wadad Kadi*, ed. Maurice A. Pomerantz ve Aram Shanin, 309-311. Leiden & Boston: Brill, 2015 [2016].
- Pines, Shlomo. *İslâm Atomculuğu*. trc. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- er-Râzî, Fahreddin. *el-Metâlibü'l-âliye min ilmi'l-ilâhî*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- _____, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabî'yyât*, nşr. Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990.
- _____, *Şerhu'l-Uyûni'l-hikme*, II, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Tahran: Müessesetü's-Sâdk li't-tibâa ve'n-neşr, 1415.
- es-Semerkandî, Şemseddin. *Sahâifu'l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahman Şerif. Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1985.
- Sinan Paşa. *Cevâbu Sinân Paşa an i'tirâzi'l-Kastellânî fi bahsi'l-cüzillezi lâ yetecezzâ*. Süleymaniye Kütüphanesi. Hasan Hüsnü Paşa 600, 92a.
- et-Tûsî, Nasîrüddin. *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*, thk. Süleymân Dünyâ. Mısır: Dâru'l-Meârif, ty.
- _____, "Tahrîru'l-Üker li-Sâvuzusyus", *Mecmû'u'r-resâil*. Haydarabat: Matbâatü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, H1358.
- _____, "Tahrîru'l-Küreti'l-Müteharrike li-Evtulukus", *Mecmû'u'r-resâil*. Haydarabat: Matbâatü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, H1358.
- _____, *Tahrîru Usûli'l-hendese ve'l-hisâb: Eukleides'in Elemanlar Kitabının Tahriri*, yay. haz. İhsan Fazlıoğlu, İstanbul: İstanbul Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012.
- _____, *Tahrîru Öklidis fi usuli'l-hendese ve'l-hisâb*. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 2304.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975.
- et-Teftâzânî, Sa'deddîn. *Şerhu'l-Makâsîd*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998.
- el-Urmevî, Sirâceddîn. "Metâli'u'l-envâr", thk. Hasan Akkanat. "Kadı Siraceddin el-Ürmevi ve Metaliu'l-Envar (tahkik, çeviri, inceleme)", Hasan Akkanat. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, II, 657-660. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.

C. Tahkik

/ [١٠٨ ظ] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وبه نستعين

قال صاحب المواقف في بحث الجزء الذي لا يتجزأ: «نفرض كرةً تماس سطحًا مستويًا فما به المماسّة لا تنقسم وإلا فإمّا في جهة فهو خطّ أو أكثر فهو سطح فلا تكون الكرة كرةً ثمّ نفرض^١ تدحرجها بحيث تماسّه بجميع أجزائها فيكون جميع الأجزاء غير منقسم». ^٢
وقال الشارح المحقق العلامة أحسن^٣ إكرامه في دار المقامة:

وأجاب ابن سينا بأن الكرة إذا ماسّت السطح على نقطةٍ فإنّها لا تماسّ على نقطةٍ أخرى إلا بحركة منقسمة في زمانٍ منقسم؛ ثمّ إنّ تلك النقطة ليست مجاورةً للأولى متّصلةً بها وإلا كانت منطبقةً عليها؛ إذ لا يمكن^٤ أن يكون اتّصال بين أمرين غير منقسمين إلا بطريق الانطباق بينهما بالكلية فلا بدّ أن يكون بين النقطتين خطّ وكذلك^٥ الحال في سائر النقط التي يقع بها التماسّ بينهما فلا يكون محيط الكرة ولا السطح المستوي مركّبًا من نقطٍ متتالية.

لا يقال: فعلى ما ذكرت لا تحصل المماسّة على النقطة الأخرى إلا بعد الحركة ففي حال الحركة لا بدّ من المماسّة فإن كانت المماسّة على النقطة الأولى كانت الكرة ساكنةً حال كونها متحركةً، وإن كانت على نقطة متوسطة بينهما لزم خلاف المقدّر على أنّا ننقل الكلام إلى تلك المتوسطة فوجب أن لا تكون بين النقطتين المماسّتين واسطةً فيلزم تتالي^٦ النقط. لأنّنا نقول: المماسّة على النقطة الأولى وإن كانت حاصلة في آن لكنّها باقية في زمان حركة الدرجة المؤدية إلى المماسّة على النقطة الأخرى ففي آن حصول هذه المماسّة الثانية تزول المماسّة الأولى وهكذا كلّ مماسّة على نقطة تحصل في آن وتبقى زمانا ولا ينافي ذلك استمرار حركة الكرة كما يظهر ذلك بالتخيّل الصادق.^٨

١ ل: تعرض.

٢ كتاب المواقف (مع شرحه للجرجاني) لعضد الدين الإيجي، ٢/ ٣٣١.

٣ ك + الله.

٤ ج ل - منقسم.

٥ ل: إذا لم يمكن.

٦ ل - كذا.

٧ ك: التتالي.

٨ كتاب المواقف (مع شرحه للجرجاني) لعضد الدين الإيجي، ٢/ ٣٤٠ - ٣٤١.

أقول: بقاء التماسّ بنقطة ما^٩ زماناً باطل بوجوه:

الأول: برهن في أول^{١٠} كتاب الأكر على أنّه إذا ماست كرة سطحاً مستويّاً فالقطر الخارج من نقطة التماسّ عمود على ذلك السطح،^{١١} ففي زمان بقاء التماسّ بنقطة إمّا أن يتحرّك القطر^{١٢} الخارج منها أو لا يتحرّك؛ فعلى الأول لا يبقى / [١٠٩ و] عموداً وإلا يلزم^{١٣} أن تكون قائمة جزء قائمة وقد فرض عموداً، هذا خلف؛ وعلى الثاني يلزم انقطاع حركة الدحرجة وقد فرضت الكرة متدحرجة، هذا خلف أيضاً.

الثاني: برهن في الكرة المتحرّكة على^{١٤} أنّه إذا دارت الكرة دوراناً معتدلاً قطعت جميع النقط التي على سطحها من مداراتها^{١٥} المتوازية في الأزمان المتساوية قسماً^{١٦} متشابهة،^{١٧} فلو بقيت التماسّ بنقطة^{١٨} زماناً،^{١٩} لزم أن تكون نسبة القوس التي تقطعها تلك النقطة في زمان^{٢٠} معيّن كساعة مثلاً إلى مدارها أصغر من نسبة القوس التي تقطعها نقطة أخرى في تلك الساعة إلى مدارها؛ لأنّ نقطة التماسّ^{٢١} لم تنتقل^{٢٢} في بعض منها عن موضعه بخلاف البواقي وإن التزم أن شيئاً من النقط^{٢٣} لا

٩ ل ح: بنقطة.

١٠ ل: أولى.

١١ إنّ هذه القضية هي الشكل الرابع من المقالة الأولى: «كلّ خطّ يخرج من مركز الكرة إلى نقطة التماسّ من سطح يماسّها فهو عمود على ذلك السطح». تحرير كتاب الأكر لثاوذوسيوس لنصير الدين الطوسي، ٤.

١٢ ك: قطر.

١٣ ل: ولا يلزم.

١٤ ح - على.

١٥ ك: مناراتها.

١٦ ج: نسباً.

١٧ إنّ هذه القضية هي الشكل الثاني من الكتاب: «إذا دارت كرة على محورها دوراناً معتدلاً قطعت جميع النقط التي على سطحها من مداراتها المتوازية في الأزمان المتساوية قسماً متشابهة». تحرير كتاب الكرة المتحرّكة لأوطولوقس لنصير الدين الطوسي، ٣.

١٨ ل: بنقط.

١٩ ج + ما.

٢٠ ك: زمان.

٢١ ك: التماسّها.

٢٢ ح: لم تنقل.

٢٣ ك: النقطة.

يتحرك حينئذٍ بمشايعة^{٢٤} نقطة التماس لزم^{٢٥} أن لا تتحرك^{٢٦} في جميع أزمان^{٢٧} الدرجة^{٢٨} أيضًا؛ إذ ما من جزءٍ منها إلا وهو زمان بقاء التماس بنقطةٍ ما، وذلك باطل بديهية.

الثالث: أن التماس بنقطة معينة لو بقيت زمانًا^{٢٩} لكانت تلك النقطة لم تفارق موضعها^{٣٠} في ذلك الزمان قطعًا وليست قطبا^{٣١} لحركتها^{٣٢} الدورية وإلا لدارت الكرة على نفسها فلم يفارق مكانها وقد فرضت متدحرجة، هذا خلف. فيلزم سكون نقطة في الكرة الدائرة وراء قطبها، وذلك باطل.

الرابع: نرسم دائرة عظيمة على الكرة تمر بنقطتي التماس، ثم نفرض حركة الكرة عليها وعلى خطٍّ مستقيم من السطح فنقول: إن بقي التماس بالنقطة الأولى زمانًا إلى أن تحصل المماسّة بالنقطة الثانية فإن تماس حصل تماس آخر بشيء^{٣٣} من النقط^{٣٤} المفروضة^{٣٥} في القوس المحدودة بتينك النقطتين يلزم أن تماس الكرة السطح على أكثر من نقطة وهو باطل؛^{٣٦} وإن لم تحصل فإن حاذت^{٣٧} تلك القوس ذلك الخطّ والمفروض^{٣٨} أنها لم تمسه لزم أن لا تكون الكرة كرة أو ذلك السطح مستويًا، هذا خلف؛ وإن لم تحاذه لزم إمّا الطفرة أو عدم كون الدرجة على تلك الدائرة، وهذا أيضًا خلف.^{٣٩}

- ٢٤ ك: لمتابعة؛ ح: بمسابقة.
 ٢٥ ل ك + سكون الكرة فيه؛ ح + سكون الكرة.
 ٢٦ ل ح: وإن لا تتحرك.
 ٢٧ ل: زمان.
 ٢٨ ك: الدرجة.
 ٢٩ ك: زمان.
 ٣٠ ل: موضعًا.
 ٣١ ل: وليست قطعًا.
 ٣٢ ك: بحركتها.
 ٣٣ ك: شيء؛ ل: لشيء.
 ٣٤ ك: النقطة.
 ٣٥ ك: المعروضة.
 ٣٦ في هامش ل: كما ثبت في أول أكرثاودوسيوس أن الكرة لا تماس السطح المستوي بأكثر من نقطة «منه».
 ٣٧ ل: فإن جازت.
 ٣٨ ج ح: فالمفروض.
 ٣٩ في هامش ل: وهو مبرهن عليه عندنا تركنا ذكره مخافة التطويل «منه».

الخامس: كل نقطة تفرض بين نقطتي التماس في القوس المحدودة بهما^{٤٠} فهي أقرب إلى السطح من نقطة التماس الثانية، والأقرب من النقطة الأولى أقرب إلى السطح من أبعدهما من تلك النقطة، فما لم يصل^{٤١} الأقرب إلى السطح لا يصل^{٤٢} الأبعد إليه لنزول^{٤٣} الجميع إلى السطح بحركة واحدة، فلا تبقى نقطة في تلك القوس لا تماس السطح، فلا يمكن أن يكون التماس بنقاط غير متتالية ويبقى^{٤٤} التماس بنقطة^{٤٥} زماناً، وذلك ما أردناه.

السادس: لو لم تفارق نقاط المماسّة موضعها زماناً^{٤٦} لكان النقاط التي^{٤٧} بينها^{٤٨} متمّ دورتها / [١٠٩ ظ] لحركتها^{٤٩} المستمرة قبل أن تتممها نقاط التماس لسكون^{٥٠} كل منها في زمان مماسّتها، فيلزم أن لا تتمم^{٥١} دورتها غير نقاط التماس أيضاً وقد فرض أنها تتممها، هذا خلف.

السابع: الزاوية التي تحدث بين منطقة الكرة وبين الخطّ المستقيم الذي على السطح لا تقبل التصغر، أي: لا تفرض بين تلك الدائرة وبين ذلك الخطّ بعينهما^{٥٢} زاوية أصغر ممّا حدث أولاً، وإلا لكانت^{٥٣} قائمة جزءاً قائمة، وبقاء نقطة التماس مع تحرك الكرة يستلزم ذلك، هذا خلف.

الثامن: لو بقي التماس بالنقطة الأولى إلى^{٥٤} أن يحصل التماس بالثانية ثم زال في آن التماس بالثانية ففي ذلك الآن إمّا أن تكون بين النقطة الأولى وبين السطح نقطة فقط فيلزم تتالي النقط الثلاث

- ٤٠ ل: بها.
- ٤١ ك: لم يحصل.
- ٤٢ ك: لا يحصل.
- ٤٣ ل ح: ليزول.
- ٤٤ ل ك: وإن يبقى.
- ٤٥ ل: بنقطة ما.
- ٤٦ ل: زماناً ما.
- ٤٧ ل ك + تقع.
- ٤٨ ك: بينها.
- ٤٩ ك: بحركتها.
- ٥٠ ح: ليكون.
- ٥١ ح: أن تتمم.
- ٥٢ ل: نفسهما؛ ك: بعينهما؛ ح: نعتهما.
- ٥٣ ج ح ك: كانت.
- ٥٤ ل - إلى.

من السطح والكرة وما بينهما^{٥٥} وذلك ظاهر، وإما أن تكون أكثر من نقطة فيلزم أن تقطع بعض المسافة في آن، وهو أيضًا محال؛ لوجوب التطابق بين المسافة والزمان والحركة أو لا يكون بينهما بُعد أصلا، فلا يكون التماس الأول بعد زائلا، وقد فُرض زائلا، هذا خلف.

وأما الشبهة المشهورة - وهي أن الكرة إذا تحركت على سطح مستوٍ وقطعته^{٥٦} من أحد طرفيه إلى الآخر فكل نقطة من النقط المفروضة التي تقع المماسّة عليها فيما بين المبدأ والمنتهى تكون حداً من حدود^{٥٧} مسافتها، والمتحرك ما دام متحركاً لا يلبث في حدٍ من حدود مسافتها أكثر من آن، كيف وصورة الحركة توسّط بين المبدأ والمنتهى بحيث أيّ حد يفرض فيه المتحرك في آن لا يكون قبله ولا بعده فيه - فتوضيحه على ما ينبغي يقتضي تمهيد مقدّمة، وهي أن القوم قسّموا الحصول إلى تدريجي وهو حصول ما له هوية اتّصالية منطبقة على الزمان كالحركة، وإلى غير تدريجي وهو^{٥٨} إما أن يكون حصولاً في الآن فقط أو حصولاً في الآن والزمان معاً، وإلى حصول في الزمان لا بمعنى الانطباق عليه؛ بل بمعنى أنّه يوجد في كلّ آن يفرض^{٥٩} في ذلك الزمان لا في طرفه، وقالوا: هذا القسم واسطة بين التدريجي والدفعي المتناول للوجهين المزبورين.

والمحقّق الطوسي حصر الدفعي في القسم الأوّل منه بالمعنى^{٦٠} السابق وجعل^{٦١} القسم الثالث منقسماً إلى ما يكون موجوداً في ذلك الزمان وفي طرفه أيضًا وهو القسم الثاني من الدفعي بالمعنى السابق، وإلى ما يكون موجوداً في ذلك الزمان دون طرفه وهذا هو القسم الثالث على التقسيم الأوّل^{٦٢}. ولا مشاحّة في أمثال ذلك؛ ولذلك تراهم يقولون تارة: إنّ زوال الوصول / [١٠ و] أنّي، وأخرى إنّّه زمنيّ والمعنى واحد. وقالوا: وصول المتحرك إلى حدٍّ ما من حدود المسافة دفعي بمعنى الحصول في الآن فقط كما صرّح به الشارح المحقّق في مواضع من كتبه، ولم يبيّن^{٦٣} به باقي بآبائه^{٦٤} لقربه من الوضوح.

٥٥ ج: وبينهما.

٥٦ ك: وقطعة.

٥٧ ك: جدول.

٥٨ ك - حصول ما له هوية اتّصالية منطبقة على الزمان كالحركة، وإلى غير تدريجي وهو.

٥٩ ل: تعرض.

٦٠ ك: بمعنى.

٦١ ل: وحصل.

٦٢ انظر: الإشارات والتنبيهات (مع شرح نصير الدين الطوسي)، ٣/ ١٦٠-١٦١

٦٣ ك: يبيّن.

٦٤ ك: لإبائه.

أقول: وبيانه أنّه لو لم يكن الوصول إلى حدّ ما آتياً، فإنّما أن يكون تدريجياً^{٦٥} فيلزم انقسام حدود^{٦٦} المسافة في امتدادها وهو باطل، أو لا يكون وهو أيضاً باطل سواء كان^{٦٧} حصوله في الآن والزمان معاً أو في الزمان^{٦٨} فقط؛ لأنّه لو استمرّ^{٦٩} الحصول في حدّ زماناً ما^{٧٠} فإنّما أن لا يكون المتحرّك في ذلك الزمان في شيء من حدود المسافة غيره فيلزم أن يكون ساكناً فيه وقد فرضنا^{٧١} متحرّكاً بعدد، أو يكون في حدّ آخر أيضاً^{٧٢} فيلزم اجتماع أجزاء الحركة وحدودها في الوجود، وكلاهما محال.

وبوجه آخر لو استمرّ كون المتحرّك زماناً فإنّما أن يكون زمان سكّون وهو خلاف المفروض، أو زمان حركة فإنّما إلى ذلك الحدّ فلا يكون^{٧٣} بعدد واصلاً إليه وقد فرض واصلاً، أو في ذلك الحدّ فيلزم انقسام حدود المسافة في امتدادها^{٧٤} وهو باطل، أو عن ذلك الحدّ وهو أيضاً باطل؛ لأنّ الحركة عن كلّ مبدأ مفروض عبارة عن التوسّط بينه وبين المنتهى فلا يجمع^{٧٥} مع الكون فيه. وقالوا: زوال الوصول عن^{٧٦} كلّ حدّ من المسافة زمانيّ من القسم الثالث؛ لأنّه لو كان تدريجياً^{٧٧} لزم انقسام ذلك الحدّ، ولو كان آنياً لزم تتالي الآنات وقد تبيّن هذا من آنية الوصول أيضاً.

إذا تمهّد هذا فنقول: إذا تدرّجت الكرة على سطح مستوٍ فكلّ نقطة من نقاط التماسّ الواقع بين مبدأ الدحرجة ومنتهاها حدّ^{٧٨} من حدود^{٧٩} مسافتها، وتماسّ الكرة معها وصولها إليها، وزوال

٦٥ ك: تدريجاً.

٦٦ ك: الحدود.

٦٧ ج ح ك: كانت.

٦٨ ل: أو الزمان.

٦٩ ك: استمرّ.

٧٠ ح: زماناتها.

٧١ ل: فرضناه.

٧٢ ك - أيضاً.

٧٣ ك: ولا يكون.

٧٤ ك: وامتدادها.

٧٥ ل: فلا يجتمع.

٧٦ ح - ذلك الحدّ وهو أيضاً باطل؛ لأنّ الحركة عن كلّ مبدأ مفروض عبارة عن التوسّط بينه وبين المنتهى فلا يجمع مع الكون فيه. وقالوا: زوال الوصول عن.

٧٧ ك: تدريجاً.

٧٨ ك - حدّ.

٧٩ ك: حدود.

التماسّ بتلك النقطة زوال وصولها عن حدّ معيّن^{٨٠} إلى حدّ آخر. وقد تبينّ بما سبق أنّ الحركة على كلّ^{٨١} حدّ لا تجتمع مع الكون فيه فتكون مع الزوال عنه معية زمانية وإن تقدّمت عليه تقدّما ذاتيا فيكون كلّ منها^{٨٢} حاصلًا في الزمان دون طرفه الذي هو أنّ الحصول في المبدأ المفروض، ولا يفرض في ذلك الزمان جزء وأنّ إلا والحركة وزوال الوصول متحقّقان فيه ويجتمعان في كلّ آن مع الوصول إلى حدّ آخر. وقولهم: زوال الوصول لا يحصل إلا بالحركة والتدريجي^{٨٣} معناه أنّه متوقّف عليها ومتأخّر عنها تأخّرًا ذاتيًا، ولا ينافي ذلك كونه حاصلًا معها^{٨٤} في جميع زماها، والتأخّر^{٨٥} الزماني إنّما يلزم أن لو كان تدريجيًا بالمعنى الذي سبق، وليس كذلك لما بيّنّا. نعم يتأخّر عن الحركة المؤدية^{٨٦} إلى الوصول / [١٠ ظ] زمانًا لكنّه غير ضائر^{٨٧} في المقصود، فزوال التماسّ بنقطة^{٨٨} أخرى في آن آخر^{٨٩} لكن بمعنى أنّه لا يفرض في أنّ الزوال أنّ إلا ويكون فيه ذلك الزوال مع التماسّ بنقطة أخرى لما مرّ، وكلّ نقطة يجتمع مع التماسّ بها زوال التماسّ بالنقطة الأولى تكون بينها وبين الأولى مسافة تقطعها الكرة فيما بين آني التماسّ من الزمان، وعند تلك الحركة لا يبقى ذلك التماسّ الأوّل بل يكون زائلًا لما مرّ، فلا يستمرّ التماسّ بأيّ نقطة فرضت إلى أنّ التماسّ^{٩١} بنقطة أخرى. نعم لو لم يتحقّق زوال التماسّ بالنقطة^{٩٢} الأولى إلا عند التماسّ بنقطة معيّنة أخرى لزم بقاء التماسّ السابق إلى أن يحصل اللاحق، وإنّما يمكن ذلك أن لو كانت للمسافة والزمان حدود معيّنة لا يمكن أن يفرض^{٩٣} سواها، فظهر أنّ كون زوال التماسّ حاصلًا بالحركة والتدريج لا يستلزم بقاء التماسّ في زمان الحركة بل هو معها زمانًا، فيتّم المطلوب.

٨٠ ل + من مسافتها وتمامها بنقطة أخرى وصولها؛ ح - عن حدّ معيّن من مسافتها.

٨١ ل ك: عن كلّ.

٨٢ ح: منهما.

٨٣ ل: والتدريج.

٨٤ ج ح: معه.

٨٥ ك: والتأخير.

٨٦ ج - المؤدية.

٨٧ ل: غير جائز.

٨٨ ل + وإن كان لا يحصل إلا عند التماسّ بنقطة.

٨٩ ك - آخر.

٩٠ ل: في زمان.

٩١ ل ك ح: تماسّ.

٩٢ ك: بنقطة.

٩٣ ل: أن يعرض.

أقول: وبهذا يندفع ما يتوهم^{٩٤} من أن كل نقطة تفرض^{٩٥} على الكرة سوى نقطة التماس بينه وبين السطح بُعد ما قطعاً، ولا يزول التماس بالنقطة إلا عند حدوث الثانية ولا تحدث المماسّة بالنقطة الثانية إلا بعد قطع بعدها^{٩٦} عن السطح فتبقى المماسّة في زمان ذلك القطع، وإلا يلزم خلوّ الدرجّة عن المماسّة؛ إذ قد ظهر أن زوال المماسّة لا يحدث في الآن، فلا يصحّ قوله: ولا يزول التماسّ بالنقطة الأولى إلا عند حدوث الثانية وإنّ الزمان المفروض بعض من زمان^{٩٧} زوال التماسّ لكونه محدوداً بأنّي المماسّتين، فلا يكون زمان بقاء مماسّة^{٩٨} الأولى، ففي الآنات المفروضة في ذلك الزمان تحصل المماسّة بالنقاط المفروضة بين تينك النقطتين، فلا تكون المماسّة الأولى باقية في ذلك الزمان بل زائلة. وأيضاً يندفع ما اشتبه^{٩٩} على بعض الفضلاء من أن تتحقّق الحركة بمعنى التوسّط في أيّ حدٍ من حدود المسافة وفي أيّ آن؛ إذ لا تتحقّق في المبدأ لما مرّ، ولا في شيءٍ من حدود المسافة، وإلا يلزم أن يكون الوصول إلى ذلك الحدّ عن المبدأ بدون الحركة؛ لأنّه لما تبين أنّ الحصول قسمًا يتحقّق في الزمان دون طرفها وأنّ حصول الحركة من هذا^{١٠٠} القبيل تبين أنّه ليس في زمان الحركة أن يتعيّن لحدوثها^{١٠١} لأنّ كلّ حدّ يفرض فيه يمكن أن تفرض بينه وبين طرفيه حدود غير متناهية تتحقّق الحركة في كلّ منها لاتّصال الزمان وقبولها التجزئة إلى غير النهاية، وكذا ليس في المسافة حدّ متعيّن كذلك لتطابقها مع الزمان وقبولها القسمة كذلك. ولما ثبت أنّ ما به التماسّ لا يمكن أن تكون نقاطاً^{١٠٢} متتالية فلنفحص الآن عن أنّه بماذا يقع حال الدرجّة^{١٠٣} فنقول: / [١١١] لا يمكن أن يقع التماسّ بنقاط متتالية وإن تحقّقت واحداً بعد واحد حسب تجدد التماسّ وانصرامه ولم يوجد متتالية مترتّبة؛ لأنّه يوجب جواز توهم النقاط المتتالية، وكذا يستلزم تتالي

٩٤ ل: تُوهم.

٩٥ ل: تعرض.

٩٦ ل: بعد ما.

٩٧ ك: زمان.

٩٨ ل: المماسّة.

٩٩ ل: وأقول: بهذا يندفع أيضاً ما يشبهه.

١٠٠ ك: هذه.

١٠١ ك: بحدوثها.

١٠٢ ل: غير.

١٠٣ في هامش ج ل ك: فتبين بهذا فساد ما قاله الشريف العلامة في مباحث الحركة من هذا الكتاب من أن الحركة بمعنى التوسّط يوجد في الآن ويستمرّ زماناً كالبياض «منه سلّمه الله»^(١) |^(٢) ك: رحمه الله.

الآنات، وكلّ منهما كافٍ في إثبات الجزء ولا أن يقع مع نقطة سيّالة شخصيته^{١٠٤} مستمرة من أوّل الدرجة^{١٠٥} إلى منتهاها يتبدّل^{١٠٦} في كلّ^{١٠٧} أن بعض عوارضها الفرضية مع بقاء ذاتها بشخصها كما تُراءى^{١٠٨} من جواب الشبهة العامة؛ لأنّ ذلك يوجب حركة النقطة بذاتها، وهو محال. وذلك في نقطة التماس من السطح أظهر^{١٠٩} منه في نقطة التماس من الكرة، وإن لزم المحذور فيها معاً، ولا أن يكون^{١١٠} بخطّين قارّين أحدهما مستدير والآخر مستقيم؛ إذ لا خطّ في الكرة والسطح بالفعل، ولا يكون التماس سبباً لحدوثها فيها؛ إذ نحن نعلم يقيناً أنّ حال ما به المماسّة بعد زوالها كحالتها قبل وقوعها، فلا خطّ بالفعل بعدها كما لم يكن قبلها. وإذا بطل تلك الاحتمالات تعيّن أن يكون بخطّين غير قارّين وهذا هو الظاهر؛ لأنّ التماس لما كان سبباً لحدوث أمر لم يكن بله وكان حركة الكرة التي تتبعها التماس أمراً متّصلاً واحداً في نفس الأمر لا جزء فيه بالفعل غير قارّ لا تجتمع أجزاؤها في الوجود يجب أن يكون ما به التماس أيضاً كذلك، وما هو إلا الخطّ الغير القارّ. والشيخ أورد في الشفاء فصلاً طويلاً^{١١١} الذيل لإثبات أنّ الحركة والزمان متّصلان ليس لهما أوّل جزء ليثبت أنّ ما به التماس حال الحركة أمر متّصل لا يحصل بأوّل جزء منها أوّل جزء^{١١٢} منه حتّى يكون نقطة، وكان ذلك بعد أن قال:

«ليس يلزم أن تكون الكرة مماسة للسطح والخطّ في أيّ حال كان بالنقطة لا غير^{١١٣} بل تكون في حال الثبات والسكون كذلك. فإذا تحرّكت ماسّت بالخطّ في زمان الحركة^{١١٤} ولم يوجد وقت بالفعل تماس فيه بالنقطة إلا في الوهم؛ إذ ذلك لا يُتوهم إلا مع توهم^{١١٥} الآن، والآن لا وجود له بالفعل.»^{١١٦}

١٠٤ ح: شخصية.

١٠٥ ل: الدرجة.

١٠٦ ك: يتبدّل.

١٠٧ ل - كلّ.

١٠٨ ل ك: يترأى.

١٠٩ ك: الظاهر.

١١٠ ل: ولا أن لا يكون.

١١١ ك: طويلاً.

١١٢ ك - ليثبت أنّ ما به التماس حال الحركة أمر متّصل لا يحصل بأوّل جزء منها أوّل جزء.

١١٣ ك: يميز.

١١٤ ح - ماسّت بالخطّ في زمان الحركة.

١١٥ ح: توهم.

١١٦ الشفاء - الطبيعيات - ١ - السماع الطبيعي لابن سينا، ص ٢٠١.

ولا يتوهّم أنّ هذا الجواب إنّما يتأتّى بعد انتفاء الجزء، وليس الكلام إلا فيه؛ لأنّه يكفي الحكيم أن يقول: لم لا يجوز أن يكون ما به التماسّ حال الحركة أمرًا متّصلاً غير قارّ كالحركة؟ غاية ما^{١١٧} في الباب أن يكون اعتقاده على أنّ هذا^{١١٨} الاحتمال هو الواقع.
أقول: في هذا الجواب إشكالان.

الأوّل: أنّ وجود مثل هذا الأمر الغير القارّ غير معقول كما بيّنه الشريف المحقّق أخذاً من كلام الإمام في شرحه للإشارات. كيف ولو جاز ذلك لجاز^{١١٩} وجود^{١٢٠} الحركة بمعنى القطع والزمان مع أنّ الشيخ أيضاً / [١١١ ظ] نفاه في الشفاء حيث قال:

«الحركة إن غني بها الأمر المتّصل المعقول للمتحرّك بين المبدأ والمنتهى، وذلك لا يحصل ألبيّة^{١٢١} للمتحرّك وهو بين المبدأ والمنتهى بل إنّما يظنّ أنّه قد حصل نحواً من الحصول إذا كان المتحرّك عند المنتهى. وهناك يكون هذا المتّصل المعقول^{١٢٢} قد بطل من حيث الوجود فكيف يكون له حصول حقيقي في الوجود بل وهذا الأمر في الحقيقة ممّا لا ذات له قائمة في الأعيان.»^{١٢٣}

والثاني: أنّه كما أنّ للكرة تماسّاً مع الخطّ^{١٢٤} في زمان حركتها عليه، كذلك لها تماسّة معه في كلّ آن يفرض في ذلك الزمان. وكما أنّه يجب أن يكون ما به التماسّ في الزمان موجوداً، كذلك يجب أن يكون ما به التماسّ في الآن موجوداً، وذلك ليس^{١٢٥} إلا النقطة، فيجب أن توجد في ذلك الخطّ الغير القارّ نقاط غير متناهية مترتّبة في الوضع بحسب نفس الأمر مع كونه محصوراً بين حاصرين، وذلك محال متتالية كانت أو لا.

١١٧ ك - ما.

١١٨ ك: هذه.

١١٩ ك: لما جاز.

١٢٠ ح: حدود.

١٢١ ل: إليه.

١٢٢ ك - نحواً من الحصول إذا كان المتحرّك عند المنتهى وهناك يكون هذا المتّصل المعقول.

١٢٣ الشفاء - الطبيعيات ١ - السماع الطبيعي لابن سينا، ص ٨٣-٨٤.

١٢٤ ل: مع السطح.

١٢٥ ح: ليس فيه.

قوله: «ولم يكن ألبتة وقت بالفعل يماس فيه بالنقطة إلا في الوهم؛ إذ ذلك لا يُتوهم إلا مع توهم الآن والآن لا وجود له بالفعل.^{١٢٦}»

قلت: وقوع التماس في الآن بحسب نفس الأمر كافٍ في إثبات تلك النقطة، سواء كان الآن موجوداً أو^{١٢٧} لا، كما أنّ وقوع التماس في زمان الحركة يكفي في إثبات ذلك الخطّ، ولا يضرّ بذلك كون الزمان أو الحركة^{١٢٨} موهوماً.

لا يُقال: مثل هذا الإشكال وارد على خطّ^{١٢٩} يمكن أن تفرض فيه نقاط غير متناهية.

قلت: الوهم لا يقدر على استحضار^{١٣٠} أمور غير متناهية فيكون ما يخرج بسببه من القوة إلى الفعل أموراً^{١٣١} متناهية أبداً. وأمّا العقل فلا يدرك^{١٣٢} تلك النقاط الغير المتناهية إلا على وجه كليّ شامل للجميع، فلا يخرج^{١٣٣} بفرضه من القوة إلى الفعل أمور غير متناهية حيث ما بُين في مظانّه.^{١٣٤} وأمّا في مبحثنا هذا فلمّا كان التماس^{١٣٥} في الآن سبباً لوجود^{١٣٦} النقطة في الخارج وكان التماسات^{١٣٧} الآتية غير متناهية بحسب لا تناهي الآنات كانت النقط الموجودة في الخارج أيضاً غير متناهية.^{١٣٨}

أقول: الجواب الحقّ الذي لا تحيد^{١٣٩} عنه يقتضي تمهيد مقدّمة هي أنّ مبنى هذا الدليل وكثير من دلائلهم على ثبوت الجزء على أنّ ما به التماس يجب أن يكون موجوداً في الخارج، وليس كذلك. وما ذكروا^{١٤٠} في إثباته من أنّه لا شبهة في أنّ الأجسام موجودة وأنّها تماس بأمر موجود منقسمة

١٢٦ الشفاء - الطبيعيات - ١ - السماع الطبيعي لابن سينا، ص ٢٠١.

١٢٧ ل: أم.

١٢٨ ل: والحركة.

١٢٩ ل: على كلّ خطّ.

١٣٠ ل: استحصال.

١٣١ ل: أمور.

١٣٢ ل: ولا يدرك.

١٣٣ ل: ولا يخرج.

١٣٤ ل: مظانّه.

١٣٥ ل - التماس.

١٣٦ ك: بوجود.

١٣٧ ك ح: التماسان.

١٣٨ ك - بحسب لا تناهي الآنات كانت النقط الموجودة في الخارج أيضاً غير متناهية.

١٣٩ ل ك: لا مجيد.

١٤٠ ك: وما ذكر.

في العَرَض^{١٤١} دون العمق، وإلا لزم^{١٤٢} التداخل بين المنقسمين في العمق أو كون التماسّ بجزئين بينهما^{١٤٣} لا بهما، فننقل الكلام إلى ذينك الجزئين وعدم انقسامهما،^{١٤٤} ولا يتسلسل بل ينتهي إلى ما لا ينقسم في العمق، وذلك هو السطح فثبت وجوده؛ ثمّ إنّ السطحين الموجودين يتماسّان على أمر منقسم^{١٤٥} في الطول دون العرض / [١٢ و] وإلا لزم أحد الأمرين كما عرفت، وذلك هو الخطّ، فثبت وجوده أيضًا؛ ثمّ إنّ الخطّين الموجودين يتماسّان على أمر ذي وضع لا ينقسم أصلاً وهو النقطة،^{١٤٦} منظور فيه؛ لأنّه إن أريد بالأمر الموجودة التي بها يقع التماسّ المفروض الأولى للتماسّ فنختار أنّها ذوات الأجسام المنقسمة في الجهات.

قوله: «وإلا لزم التداخل» ممنوع وإنّما يلزم ذلك أن لو كان التماسّ^{١٤٧} عارضاً لكلّ واحد من الأجزاء أو لبعضها.^{١٤٨} لم لا يجوز أن يفرض للجميع من حيث هو جميع دون كلّ واحد من الأجزاء أو لبعضها؟^{١٤٩} وبالجمله كما يعرض السطح للجسم من حيث هو جسم لا بجميع^{١٥٠} أجزائه أو لبعضه ولا يلزم من انقسام الجسم في الجهات انقسام السطح فيها، لكونه ساريّاً في الجهتين دون الجميع، كذلك يمكن أن نفرض^{١٥١} التماسّ للجسم من حيث هو لا بجميع^{١٥٢} الأجزاء أو لبعضها حتّى يلزم أحد المحذورين المذكورين. وهكذا نقول في تماسّ السطوح بالخطوط، والخطوط بالنقط لا بدّ لنفي ذلك من دليل، وتعيين^{١٥٣} بعض جهات الجسم للتماسّ في الإشارة الحسّية لا ينافي عروض التماسّ له؛ لأنّ ذلك إنّما نشأ من سريانه في بعض جهات الجسم دون البعض كما في الأطراف، فإنّه يعيّن لها أيضًا بعض جهاته في الإشارة الحسّية لسريانها في تلك الجهة دون غيرها من الجهات.

١٤١ ل + والطول.

١٤٢ ك: يلزم.

١٤٣ ل: بين منهما.

١٤٤ ل: انقسامها.

١٤٥ ل: ينقسم.

١٤٦ انظر: كتاب المواقف (مع شرحه للجرجاني) للإيجي، ٣٣٧/٢.

١٤٧ ك: - الأجسام المنقسمة في الجهات. قوله: «وإلا لزم التداخل» ممنوع وإنّما يلزم ذلك أن لو كان التماسّ.

١٤٨ ك: وبعضها، ح: وبعضها.

١٤٩ ل: أو بعضها.

١٥٠ ل: لا لجميع.

١٥١ ل ك ح: يعرض.

١٥٢ ل: لا لجميع.

١٥٣ ل + العقل.

وأقول: إذا أريد^{١٥٤} بما به^{١٥٥} التماس المفروض الأولى للتماس ولم يتوجّه هذا المنع على الدليل لزم من ثبوت سطح في الجسم ثبوت سطوح غير متناهية كلّ منها معروض لآخر أو الانتهاء إلى سطح جوهري؛ لأننا نقول: معروض السطح لا يمكن^{١٥٦} أن يكون أمرًا منقسمًا في جميع الجهات، وإلا لزم انقسام السطح في الجهات أو كون المعروض بعض أجزاء ما فرض معروضًا وننقل الكلام إليه ولا يتسلسل بل ينتهي إلى ما ينقسم في جهتين^{١٥٧} فقط، فيكون سطحًا. وهكذا نقول في ذلك السطح أيضًا فيتسلسل أو ينتهي إلى سطح جوهري^{١٥٨}. وكذا الحال في الخطّ والنقطة^{١٥٩} وإنه محال. وإن أريد بما به التماس الوسطة في ثبوت التماس لمعروضه نختار أنه ليس جسمًا ولا جزئه ولا أمرًا^{١٦٠} موجودًا في الخارج قائمًا بالجسم، بل الوسطة فيه كون الجسم بحيث^{١٦١} يمكن أن يفرض^{١٦٢} فيه سطح حتى لو لم يكن بهذه^{١٦٣} الحثية لم يعرض له التماس. وقس عليه تماس السطحين بالخطّ والخطّين بالنقطة. وكون اتّصاف الجسم أو أمر آخر بالأمر الاعتبارية في نفس الأمر أو كونه بحيث يمكن أن تنوّه فيه بعض الأمور توهمًا صادقًا مطابقًا لما^{١٦٤} في نفس الأمر سببًا لعروض الأمور الموجودة في الخارج له غير عزيز. ألا يرى أن عروض الضوء لوجه الأرض إنّما هو بسبب^{١٦٥} محاذاته للأجرام / [١١٢ ظ] النيرة، وعروض الألوان المتخالفة والأضواء المتخالفة لجسم واحد متّصل إنّما هو لكونه بحيث يمكن أن يتوّهّم^{١٦٦} فيه شيء غير شيء توهمًا صادقًا حتى لو لم يكن الجسم بهذه الحثية لم يعرض له تلك الأشياء المتضادة في آن واحد على أنّ التماس ليس من الموجودات الخارجية بل من الإضافات المختصة بذوات الأوضاع.

١٥٤ ك: إذا أراد.

١٥٥ ل: به؛ ك: ما به.

١٥٦ ل: يمكن.

١٥٧ ك: الجهتين.

١٥٨ في هامش ك: هذا بيان لزوم السطوح الغير المتناهية أو الانتهاء إلى سطح جوهري.

١٥٩ ل: والنقط.

١٦٠ ك: أمر.

١٦١ ل: يجيب.

١٦٢ ل: يعرض.

١٦٣ ل: بهذا؛ ح: لهذه.

١٦٤ ك: بما.

١٦٥ ل: لسبب.

١٦٦ ل: يتوّهّم.

وأقول: ليت شعري أن من يقول بأن ما به المماسّة يجب أن يكون موجودًا في الخارج لم لا يقول^{١٦٧} بوجود ما به المحاذات في الخارج أيضًا مع جريان الدليل فيه بأدنى تغيير؟ نعم قد يقع التماسّ بين الأطراف^{١٦٨} إذا كانت^{١٦٩} موجودة قبله، ولا نزاع لنا فيه، وإنّما النزاع في أنّ التماسّ هل يقتضي وجودها بعد أن لم يكن أولًا؟

وإن أخذوا تلك المقدّمة إلزامية فنقول: ما ذكر في معرض الدليل تنبيه على وجود الأطراف، لا أنّه^{١٧٠} دليل عليه، ويؤيد ما ذكرنا^{١٧١} قول الشارح^{١٧٢} في حواشيه على شرح التجريد: «الجسم إذا انتهى في أحد امتداداته فقط^{١٧٣} كان هناك أمر ممتدّ في الجهتين^{١٧٤} بالضرورة، والسطح إذا انتهى في أحد امتداداته كان هناك أمر ممتدّ^{١٧٥} في جهة واحدة بالضرورة^{١٧٦}» وكون ما به التماسّ موجودًا بالفعل إنّما هو بمعنى التعيّن^{١٧٧} والتمييز عند العقل. نعم قد جعلوا^{١٧٨} ثبوت الأجسام التعليمية استدلالياً لكن أين هذا من ذاك^{١٧٩}.

وقال في المحاكمات بعد أن بالغ في أنّ اختلاف الأعراض لا يوجب قسمة خارجية في الأجسام: «والمراد من الفعل ليس فعل الوجود في الأعيان^{١٨٠} بل ما هو أعمّ.»^{١٨١} وظاهر أنّ اختلاف الأعراض كما لا يوجب الانفصال في الخارجي^{١٨٢} في الأجسام كذلك لا يوجبه في الأطراف.

١٦٧ ك: لا يقولون.

١٦٨ ك: من الأطراف.

١٦٩ ل: وإذا كانت.

١٧٠ ك: إلّا أنّه.

١٧١ ك: ما ذكر.

١٧٢ ل + قدّس سرّه.

١٧٣ ك - فقط.

١٧٤ ل: في جهتين؛ ك: الجهتين.

١٧٥ ل: أمرًا ممتدًا.

١٧٦ انظر: حاشية على شرح التجريد للجرجاني، ٢٢٠ ظ.

١٧٧ ح: التعيين.

١٧٨ ل: جعلوا.

١٧٩ ك: من ذلك.

١٨٠ ك: في أعيان.

١٨١ الإشارات والتنبّهات مع شرح الخواجه نصير الدين الطوسي والمحاكمات لقطب الدين الرازي، ٤٧/٢. ولا اعتراض الرازي انظر: المطالب العالية، ٤٤/٦ - ٤٥.

١٨٢ ل: في الخارج.

وقال في دليل تحلل السكون بين كلّ حركتين مستقيمتين:

وأورد الإمام النقض بمهاسة كلّ كوكب بنقطة^{١٨٣} معيّنة من الفلك المحيط بفلكه،^{١٨٤} كما إذا كان في ذروة^{١٨٥} التدوير على أوج حامله أو في حضيض التدوير وحضيض حامله، وبوصول الكواكب^{١٨٦} إلى الأوج والحضيض ومسامتها^{١٨٧} بنقطة^{١٨٨} الاعتدال. وهذه النقوض أيضًا بحدود مفروضة.^{١٨٩}

وهذا صريح في أنّ نقطة التماس غير موجودة في الخارج كنقطة المسامطة.^{١٩٠}

وقال الشيخ في طبيعيات الشفاء: «إنّ الحدود في المتّصل ليست بموجودة^{١٩١} بالفعل بل بالقوّة، وإنّما تصير بالفعل إمّا بقطع وإمّا بموافاة محدودة كمهاسة أو موازاة وإمّا بفرض.»^{١٩٢} ومن البين أنّ ليس الفرض والموازاة سببًا لوجود الحدود في الخارج بالفعل^{١٩٣} بل في الوهم، وكذلك المهاسة وأمثالها. فتبيّن^{١٩٤} أنّهم إن قالوا بوجود نقطة التماس بالفعل إنّما يريدون به الوجود في العقل والفعلية عند الوهم. / [١٣١ و] ولما وضح أنّ تلك المقدّمة التي يبنون دلائلهم عليها لا يمكن أن تؤخذ برهانية ولا إلزامية. فأقول: إذا ماسّت الكرة سطحًا مستويًا فالتماس في الحقيقة ليس إلا لسطح^{١٩٥} الكرة بنفس ذلك السطح المستوي، لكن تتعيّن بسببه نقطتان منهما عند الوهم كتعيّن بعض الحدود ببعض الأعراس الأخر وبعض أجزاء الجسم^{١٩٦} بما حلّ فيه. ثمّ إذا تدرجت عليه فإنّما تماس في زمان^{١٩٧} الدحرجة

١٨٣ ل: لنقطة.

١٨٤ ل: لفلكه.

١٨٥ ك: ذروة.

١٨٦ ل: الكوكب.

١٨٧ ح: ومسامتها.

١٨٨ ل: لنقطة.

١٨٩ الإشارات والتنبيهات مع شرح الخواجه نصير الدين الطوسي والمحاکمات لقطب الدين الرازي، ٣/ ١٩٩.

١٩٠ ل + فيه.

١٩١ ل: موجودة.

١٩٢ الشفاء - الطبيعيات - ١ - السماع الطبيعي لابن سينا، ص ٩١.

١٩٣ ل: بل الفعل.

١٩٤ ك: وتبيّن.

١٩٥ ح: إلا بسطح.

١٩٦ ل + المتّصل.

١٩٧ ك - زمان.

أيضاً بنفس السطحين، لكن يتعيّن ويتميّز في الوهم بسببها^{١٩٨} خطّ مستدير^{١٩٩} في الكرة ومستقيم في السطح المستوي، وكذلك يتعيّن في كلّ آن يفرض من ذلك^{٢٠٠} نقطتان^{٢٠١} من ذينك الخطّين، فكما لا يمكن أن يفرض آنان إلا وبينهما زمان، كذلك لا يمكن أن يتوهم نقطتان إلا وبينهما خطّ، فيكون حال الكرة والسطح عند التماسّ كحالهما^{٢٠٢} قبله. غايته أن لتوهم^{٢٠٣} تلك النقاط في تلك الحالة باعثا لم يكن قبلها، وسبب توهم الخطّين عند الدحرجة دون النقاط المتتالية،^{٢٠٤} اتّصال^{٢٠٥} الحركة والزمان.

وهذا الجواب لا ينافي ما نُقل عن الشيخ في الشفاء، فإنّه قال: «فإذا تحوّرت^{٢٠٦} ما ست بالخطّ في زمان الحركة.»^{٢٠٧} وهذه العبارة لا تدلّ على وجود ذلك الخطّ؛^{٢٠٨} لأنّا بيّنا أن المراد بما به التماسّ ما بسبب^{٢٠٩} صحّة توهمه في الجسم يقع التماسّ، فالباء للسببية لا للصلة، أو يسندون التماسّ إلى سببه ويصفونه^{٢١٠} به توسّعاً كما يقولون^{٢١١} للأطراف الموهومة ما به المحاذاة. ومن البين أن اة أمر لآخر^{٢١٢} في الخارج لا يكون إلا مع وجود كلّ منهما كالمماسّة، فليس المحاذاة بتلك الأطراف حقيقة، وإنّما يطلقونه عليها^{٢١٣} بأحد المعنيين المذكورين.

وقوله: «ولم يوجد ألبتّة وقت بالفعل يماسّ فيه بالنقطة إلا في الوهم.»^{٢١٤} صريح فيما ذكرنا، ولا اختصاص لذلك بحال الحركة بل في حال السكون أيضاً كذلك. نعم سياق الكلام يقتضي أن يكون

- ١٩٨ ح: بسببهما.
١٩٩ ج ح: مستوي.
٢٠٠ ل ك + الزمان.
٢٠١ ل: بنقطتين.
٢٠٢ ل: كحالها.
٢٠٣ ك: أن يتوهم.
٢٠٤ ل: والمتتالية.
٢٠٥ ح: لاتّصال.
٢٠٦ ك: إذ الحركة.
٢٠٧ الشفاء - الطبيعيات - ١ - السماع الطبيعي لابن سينا، ص ٢٠١.
٢٠٨ ل - الخطّ.
٢٠٩ ل: المراد بما به التماسّ بالسبب.
٢١٠ ج ح ك: ويصفون.
٢١١ ك: لما يقولون.
٢١٢ ح: للآخر.
٢١٣ ل: عليها.
٢١٤ الشفاء - الطبيعيات - ١ - السماع الطبيعي لابن سينا، ص ٢٠١.

التماسّ بخطّ في نفس الأمر وبالنقطة بحسب التوهّم، إلا أنّ الفحص البليغ أوجب أن يكون التماسّ للسطحين في الزمان كما في الآن. كيف وكون التماسّ للخطّين في الزمان يستلزم وجودهما فيه وذلك محال لما مرّ، والتماسّ في الآن إمّا أن يمنع بالكلية ويقال: ليس فيه تماسّ بحسب الواقع بل في الوهم، فلا يتحقّق في شيء من آتات زمان الدحرجة، فلا يتحقّق في ذلك الزمان أيضًا؛ لأنّ التماسّ ليس زمانياً بمعنى التدرّجي بل هو من الآنيات^{٢١٥} المستمرة في الزمان كالوصول إلى المنتهى فيكون زمانياً بمعنى أنّه لا يفرض^{٢١٦} في ذلك^{٢١٧} آن إلا وهو حاصل فيه. نعم تماسّ الخطّين تدرّجي لا يتحقّق في الآن على فرض وقوعه، وليس النزاع في ذلك / [١٣ ظ] بل في تماسّ الكرة مع السطح. ولا شكّ أنّه إنّما حصل^{٢١٨} عند انقطاع حركة الكرة المؤدية إلى التماسّ مع السطح،^{٢١٩} ثمّ استمرّ ما دامت الكرة عليه؛ أو يقال: ^{٢٢٠}إنّه واقع فيه بالنقطتين، فيلزم تحقّق النقاط الغير المتناهية وذلك باطل كما مرّ؛ أو يقال: ^{٢٢١}إنّه واقع فيه بذينك الخطّين، فيلزم التماسّ بالمعدوم؛ إذ لا تحقّق لهما في الآن؛ أو يقال: ^{٢٢٢}إنّه واقع بالسطحين فثبت المطلوب، ولا يحتاج إلى إثبات الخطّين للتماسّ في الزمان.

أقول: ويمكن تطبيق ذلك بما نقله الشارح عن ابن سينا في الجواب، وقد ذكره في تعليقاته، فيتمّ من غير قصور، فيكون الجواب حينئذٍ^{٢٢٣} عمّا أورده الشارح قدّس سرّه^{٢٢٤} بقوله: «لا يقال»: إنّ المماسّة في حال الحركة بالسطح كما في حال السكون، لكن كلّما يفرض آن في زمانها^{٢٢٥} يتغيّر^{٢٢٦} ولا يحتاج إلى ما ارتكب به الشارح قدّس سرّه^{٢٢٧} في الجواب عمّا أورده بقوله: ^{٢٢٨}«لا يقال».

٢١٥ ل: من الأنيات؛ ك: من الآتات.

٢١٦ ك: لا يعرض.

٢١٧ ل + الزمان.

٢١٨ ل: إنّما يحصل.

٢١٩ ك - ولا شكّ أنّه إنّما حصل عند انقطاع حركة الكرة المؤدية إلى التماسّ مع السطح.

٢٢٠ ك: ويقال.

٢٢١ ل: لذينك.

٢٢٢ ك: في السطحين.

٢٢٣ ك - حينئذٍ.

٢٢٤ ك - قدّس سرّه.

٢٢٥ ح: زمانهما.

٢٢٦ ل: بتعيّن.

٢٢٧ ك - قدّس سرّه.

٢٢٨ ل: لقوله.

ثمّ ٢٢٩ قال صاحب المواقف: «إنّا نفرض ٢٣٠ خطأ قائماً على خطّ ويمرّ عليه، فإنّه يماسّ في مروره جميع أجزاء ذلك، والمماسّة إنّما تكون بنقطة، فالخطّ الممرور ٢٣١ عليه مركّب من نقط، والسطح من خطوط، والجسم من سطوح.» ٢٣٢

وقال الشارح المحقّق قدّس سرّه: «ويتّجه عليه أنّ المتحرّك هو المتحيّز بالذات، ولا بدّ أن يكون ٢٣٣ منقسماً في جميع الجهات كما سيأتي، والسطح والخطّ والنقطة لا تكون إلا أعرافاً فكيف تتصوّر حركة خطّ عرضي على آخر مثله.» ٢٣٤

أقول: لا يتوقّف غرض المصنّف على أنّ الخطّ متحيّز بالذات فإنّ قيام خطّ على آخر ومروره عليه بواسطة موضوعه متصوّر بل واقع، ٢٣٥ وذلك كافٍ في مقصوده. فأيّ حاجة له إلى إثبات تحرّكه بالذات، فإنّنا وضعنا ٢٣٦ طرف خطّ من المكعّب على آخر مثله ٢٣٧ وحركنا المكعّب بحيث يمرّ طرف الخطّ ٢٣٨ على ما وُضع عليه أو وضعنا رأس مخروط على خطّ أو سطح ثمّ أمرنا ٢٣٩ عليه أو وضعنا الكرة على السطح وأمرنا ٢٤٠ عليها من غير أن يتدحرج ٢٤١ ما ادّعاه، وقس عليه حركة الخطّ ٢٤٢ على السطح، وكان الملائم للشارح أن يجيب عنه بما أجاب به عن مثله ويقول: ليس التماسّ ٢٤٣ إلا بنقط ٢٤٤ غير متتالية، فكأنّه إنّما هرب عنه لكون فساد ههنا أظهر. والجواب الحقّ ما مرّ ذكره فلا نعيده.

تمّت الرسالة بعون الله الملك الوهاب

٢٢٩ ل - ثمّ.

٢٣٠ ل: إنّما.

٢٣١ ك: في الخطّ الممرور.

٢٣٢ كتاب المواقف (مع شرحه للجرجاني) لعضد الدين الإيجي، ٢ / ٣٣٢.

٢٣٣ ل: ولا بدّ وأن يكون.

٢٣٤ كتاب المواقف (مع شرحه للجرجاني) لعضد الدين الإيجي، ٢ / ٣٤١.

٢٣٥ ك: بالواقع.

٢٣٦ ل ح: إذا وضعنا.

٢٣٧ ل: على أنّ مثله.

٢٣٨ ل - الخطّ.

٢٣٩ ك: أمرنا.

٢٤٠ ك: أن يتدحرجه.

٢٤١ ل - يظهر.

٢٤٢ ل - الخطّ.

٢٤٣ ل: ليست تماسّ.

٢٤٤ ك: إلا بنقطة.

المصادر والمراجع

الإشارات والتنبيهات مع شرح نصير الدين الطوسي؛ أبو علي الحسين بن عبد الله بن علي بن سينا (ت. ٤٢٨هـ/ ١٠٣٧م)، أبو جعفر نصير الدين محمد بن محمد الطوسي (ت. ٦٧٢هـ/ ١٢٧٤م)، تحقيق: الدكتور سليمان دنيا، مؤسسة النعمان، بيروت ١٤١٣هـ/ ١٩٩٣م

الإشارات والتنبيهات مع شرح الخواجه نصير الدين الطوسي والمحاکمات لقطب الدين الرازي؛ أبو علي الحسين بن عبد الله بن علي بن سينا (ت. ٤٢٨هـ/ ١٠٣٧م)، أبو جعفر نصير الدين محمد بن محمد الطوسي (ت. ٦٧٢هـ/ ١٢٧٤م)، أبو عبد الله قطب الدين محمد بن محمد الرازي التختاني (ت. ٧٦٦هـ/ ١٣٦٥م) تحقيق: كريم فيضي، مطبوعات ديني، قم ١٣٨٣هـ. ش. ٢٠٠٤م

المطالب العالية من العلم الإلهي؛ أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر الرازي (ت. ٦٠٦هـ/ ١٢١٠م)، تحقيق: الدكتور أحمد حجازي السقا، دار الكتاب العربي، بيروت ١٤٠٧هـ/ ١٩٨٧م

تحرير الأكر لثاوذوسيوس (الرسالة الثانية في مجموع الرسائل)؛ أبو جعفر نصير الدين محمد بن محمد الطوسي (ت. ٦٧٢هـ/ ١٢٧٤م)، مطبعة دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد ١٣٥٨هـ

تحرير الكرة المتحركة لأوطولوقس (الرسالة الثالثة في مجموع الرسائل)؛ أبو جعفر نصير الدين محمد بن محمد الطوسي (ت. ٦٧٢هـ/ ١٢٧٤م)، مطبعة دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد ١٣٥٨هـ

حاشية على شرح التجريد؛ السيد الشريف علي بن محمد الجرجاني (ت. ٨١٦هـ/ ١٤١٣م)، مخطوط: مكتبة السليمانية، حكيم اوغلي علي باشا، الرقم: ٨٣٣

الشفاء - الطبيعيات - ١ - السماع الطبيعي؛ أبو علي الحسين بن عبد الله بن علي بن سينا (ت. ٤٢٨هـ/ ١٠٣٧م)، تحقيق: سعيد زايد، تصدير ومراجعة: الدكتور إبراهيم مذكور، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة ١٩٧٥م

كتاب المواقف (مع شرحه للجرجاني)؛ أبو الفضل عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد الإيجي (ت. ٧٥٦هـ/ ١٣٥٥م)، شارح: السيد الشريف علي بن محمد الجرجاني (ت. ٨١٦هـ/ ١٤١٣م)، تحقيق: الدكتور عبد الرحمن عميرة، دار الجليل، بيروت ١٤١٧هـ/ ١٩٩٧م

D. Tercüme

BÖLÜNMEYEN PARÇA HAKKINDA RİSÂLE

Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi

*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.
O'ndan yardım dileriz.*

Mevâkıf sahibi bölünmeyen parça bahsinde dedi ki: “Düz bir yüzeye temas eden bir küre farz edelim. Temasın gerçekleştiği şey bölünmez; aksi halde ya tek bir yönde bölünür ki bu çizgidir ya da çok yönde bölünür ki o da yüzeydir. Bu halde küre, küre olmaz. Ayrıca kürenin tüm parçalarıyla yüzeye temas ederek yuvarlandığını farz ederiz ve bu durumda parçaların tümü bölünmeyen olacaktır.”

Şârih, muhakkik ve allâme [Cürcânî] –Allah cennette güzel ikramda bulunsun– dedi ki: “İbn Sînâ buna şöyle cevap vermiştir: ‘Küre yüzeye bir noktada temas ettiğinde ona bir başka noktada ancak bölünen bir zamanda ve bölünen bir hareketle temas edebilir. Ayrıca bu nokta ilkinde komşu ve bitişik de değildir aksi halde onunla örtüşük olurdu. Zira bölünmeyen iki şey arasında bitişme ancak ikisi arasında bütünüyle örtüşme yoluyla mümkündür. Bu durumda söz konusu iki nokta arasında bir çizginin olması gerekir. Aralarında temas vaki olan diğer noktaların durumu da böyledir. Böylece ne kürenin çevresi ne de düz yüzey birbirini takip eden noktalardan bileşiktir.’”

[İbn Sînâ:] “Bu söylediğine göre diğer noktadaki temas ancak hareketten sonra gerçekleşir, hareket halinde ise temasın olması gerekir. Zira temas ilk noktada gerçekleşirse küre hareketli olduğu bir esnada sâkin olur. İkisi arasında bulunan bir noktada olduğunda ise takdir edilen hükmün tersine bir durum gerekir ve bunun üzerine bizde tartışmayı bu orta noktaya taşırız. Öyleyse temasın iki noktası arasında bir vasıtanın olmaması gerekir ki bu da noktaların art arda gelmesini gerektirir.” denemez. Zira biz diyoruz ki: “İlk nokta üzerindeki temas, her ne kadar bir anda gerçekleşse de diğer bir noktaya temasa götüren yuvarlanma hareketi zamanında devamlığını sürdürür. Bu ikinci temasın gerçekleştiği anda ise ilk temas ortadan kalkar. Böylece bir nokta üzerinde gerçekleşen her temas bir anda oluşur ve bir zamanda var olmaya devam eder. Doğru olan tahayyülden açıkça anlaşılacağı gibi bu durum kürenin hareketinin sürekli olmasına aykırı değildir.”

[Müeyyedzâde:] derim ki: “Bir noktadaki temasın zamanda sürekli olması şu yönlerden bâtıldır:”

İlki: *Kitâbu'l-Üker'in* ilk makalesinde ispatlanmıştır ki; küre düzgün bir yüzeye temas ettiğinde, değme noktasından çıkan çap (*kutr*) bu yüzeye diktir. Bir noktadaki temasın devamı zamanında ondan çıkan çap ya hareket eder ya da etmez. Birinci durumda bu çap dik olarak kalmaz yoksa bir dik açının başka bir dik açının parçası olması gerekir –zira çapın bir dikme olduğu varsayılmıştı– bu bir çelişkidir. İkinci durumda ise yuvarlanma hareketinin kesintiye uğraması gerekir, hâlbuki kürenin yuvarlandığı farz edilmişti, o halde bu da bir çelişkidir.

İkincisi; *el-Küretü'l-Müteharrike* adlı eserde ispatlandı ki; bir küre sabit hızla (*mutedil*) döndüğünde, yüzey üzerindeki bütün noktalar, birbirine paralel yörüngelerde, eşit zamanda birbirine orantılı yaylar oluştururlar. Şayet bir noktada gerçekleşen temas zamanda devam etseydi; mesela bir saat gibi belli bir zamanda bu noktanın kat ettiği yayın o noktanın yörüngesine oranının, bir başka noktanın aynı saatte kat ettiği yayın yörüngesine oranından daha küçük olması gerekirdi. Zira diğer noktalardan farklı olarak değme noktası bu saatin bir bölümünde konumundan ayrılmaz. Şayet noktalardan birinin hareket etmemesi kabul edilecek olursa, bu durumda değme noktasının birbirinin ardınca oluşması sebebiyle bütün yuvarlanma süresince [kürenin] hareket etmemesi icap eder. Zira bu yuvarlanma zamanlarının parçaları içinde, herhangi bir noktadaki temasın devamının zamanı olmayan bir parça yoktur. O halde bu da açıkça bâtıldır.

Üçüncüsü; belirli bir noktadaki temas şayet zamanda devam ederse, bu nokta bu temas zamanında konumundan asla ayrılamaz. Kürenin döngüsel hareketine kutup da olamaz. Aksi halde eğer kutup olsaydı, küre kendi eksenini etrafında dönüyor ve mekânından ayrılmıyor olurdu. Halbuki kürenin yuvarlandığı farz edildiğine göre bu da bir çelişkidir. [Bu noktanın kutup olmaması durumunda] ayrıca dönen kürenin kutbunun haricinde bir noktanın sükûnu gerekir ki bu da bâtıldır.

Dördüncüsü; bir küre üzerine iki değme noktasından geçen büyük bir daire çizeriz. Sonra da kürenin bu daire ve yüzeyde bulunan bir düz çizgi üzerinde hareket ettiğini farz ederiz ve şöyle deriz: “Şayet ilk noktadaki temas, ikinci noktadaki temas oluşuncaya dek zamanda devam ederse, bu iki noktayla sınırlı yayda farz edilen noktalardan birinde başka bir temas olduğu taktirde, kürenin yüzeye birçok noktada temas etmesi gerekir ki bu bâtıldır. Şayet [bu şekilde bir temas] olmaz ve bu yay bu çizgiye paralel olursa –ki yayın bu çizgiye temas etmediği varsayılmıştı– bu da kürenin küre ya da bu yüzeyin düz olmamasını gerektirir ki bu da çelişkidir.

Ona paralel olmadığına ise [kürenin hareketi] ya sıçramadır (*tafra*) ya da yuvarlanmanın bu dairede gerçekleşmemesi gerekir ki bu da aynı şekilde çelişkidir.”

Beşincisi; bu iki noktayla sınırlı yayda iki değme noktası arasında varsayılan her nokta, yüzeye ikinci değme noktasından daha yakındır. İlk noktaya daha yakın olan bir nokta ise yüzeye ilk noktaya daha uzak olan bir noktadan daha yakındır. Daha yakın olan nokta yüzeye varmadığında, tek bir hareketle tümünü yüzeye doğru zâil etmemiz için en uzak olan nokta da yüzeye varamaz. Bu yayda yüzeye temas etmeyen bir nokta kalmayacağına göre temasın peş peşe gelmeyen noktalarla gerçekleşmesi ve bir noktada temasın zamanda devamı mümkün değildir. Bizim kastettiğimiz de budur.

Altıncısı; [yine mezkur iki noktayla sınırlı aynı yay üzerindeki] değme noktaları zamanda konumlarından ayrılmasalardı, temas zamanındaki hareketsizliklerinden ötürü henüz bir dönüşü tamamlayamadan önce aralarında yer alan noktalar, devam eden hareketlerinde turlarını tamamlamış olurlardı. [Büyük dairenin üzerinden geçtiği değme noktalarının henüz bir turu tamamlamadıkları] bu durumda, değme noktaları haricindeki noktaların da bir dönüşü tamamlamamaları gerekirdi, halbuki tamamladıkları varsayıldı. Bu da bir çelişkidir.

Yedincisi; kürenin kuşağı (*mıntaka*) ile yüzey üzerindeki düz çizgi arasında yer alan açı küçülmeyi kabul etmez; yani bizatihi bu daire ile bu çizgi arasında ilk meydana gelenden daha küçük bir açı varsayılmaz. Aksi halde bir dik açı, [başka] bir dik açının parçası olurdu. Kürenin hareket etmesiyle birlikte değme noktasının bekası bunu gerekli kılardı ki bu da bir çelişkidir.

Sekizincisi; şayet ikinci noktayla temas hâsıl oluncaya kadar ilk noktayla temas devam etseydi ve ikinci [noktayla] temas anında ortadan kalksaydı, bu anda ya ilk nokta ile yüzey arasında ya sadece tek bir nokta olur ki bunun yüzey, küre ve aralarındaki nokta olmak üzere üç noktanın art arda gelmesini gerektirdiği açıktır. [Ya nokta ile yüzey arasında] birden çok nokta olur ve bu da kürenin bir ânda bir miktar mesafe kat etmesini gerektirir ki bu da imkansızdır. Zira yol (*mesâfe*) zaman ve hareket arasında örtüşme gereklidir. [Ya da ilk nokta ve yüzey] arasında bir mesafe yoktur. Bu durumda da ilk temas henüz bitmemiş olurdu. Halbuki ilk temasın bittiği varsayılmıştı. Bu da bir çelişkidir.

Meşhur şüpheye gelince, o da şudur: Küre düz bir yüzey üzerinde, bir uçtan diğer uca katedecek şekilde hareket ettiğinde, hareketin başlangıcı ve sonu arasında temasın gerçekleştiği farz edilen her bir nokta, kürenin mesafesinin sınırlarından birini oluşturur. Hareket eden, hareketli olmaya devam ettiği müddetçe, mesafesi-

nin sınırlarından birinde bir andan daha fazla kalamaz. Hareketin sureti başlangıç ve son arasında aracılık yapmak iken bu nasıl olsun? Şöyle ki, hareket edenin anda varsayıldığı sınırın ne öncesi ne de sonrası vardır.

Bunu gereği gibi açıklamak ise bir mukaddime hazırlamayı gerektirir ki, o da şudur: Filozoflar (*kavm*) husûlü; [1] hareket gibi, zamanla örtüşen sürekli bir hüviyete sahip olan “kademeli/tedricî”; [2a] sadece anda veya [2b] anla birlikte zamanda hâsıl olan “anlık/gayr-ı tedricî” ve [3] onunla örtüşme anlamına gelmeyen ancak ucunda olmasa da, bu zamanda farz edilen her bir anda var olan “zamanda/zamanî husûl” diye taksim ettiler. Bu [son] kısmın zikri geçen iki yönde de kullanılan anlık (def’î/gayr-i tedricî) ve kademeli arasında bir vasıta olduğunu söylediler.

Muhakkik [Nasîrüddin] Tûsî ise anlık (def’î) husûlü bahsi geçen anlamda bunlardan ilk kısma [2a] hasretti. Üçüncü kısmı ise zamanda ve aynı şekilde onun ucunda var olan –ki önceki anlamda anlık husûlün ikinci kısmıdır– [2b] ve ucunda olmayıp zamanda var olan –ki bu da ilk taksimde üçüncü kısım– şeklinde taksim etti. Buna benzer durumlarda bir çekişme yoktur. Bu sebeple onları bazen “Varışın (*vusûl*) sona ermesi anlıktır (*ânî*), bazen de zamanîdir.” derken görürsün. [Aslında bu sözlerin] anlamı birdir. Şârih-muhakkikin [Cürcânî] kitaplarının çeşitli yerlerinde açıkladığı üzere dediler ki: “Hareket edenin mesafenin sınırlarından herhangi birine ulaşması anda husûl anlamında anlıktır. Yeterince açıklığı sebebiyle ispatlanması gereken hususları ise izah etmediler.

Derim ki: Bunun izahı şudur: “Şayet herhangi bir sınıra varma anlık olmasaydı, [1] ya kademeli olurdu –ve bu durumda mesafenin sınırlarının uzanımlarında bölünmesi gerekirdi ki bu bâtıldır– [2] ya da kademeli olmazdı –ve bu da ister husûl an ve zamanda birlikte olsun isterse sadece zamanda olsun yine bâtıldır. Zira husûl bir sınırdan herhangi bir zamanda devam ederse, [1] ya bu zamanda mesafenin sınırlarından birinde hareket eden ondan başkası olamayacağından, bu sınırdan durması gerekirdi. Oysa ki hala hareketli olduğunu farz ettik. [2] Ya da aynı şekilde hareket edenin başka bir sınırdan olması gerekirdi ki bu da hareketin parçaları ile sınırlarının varlıkta bir araya gelmesini gerektirirdi ki her iki ihtimal de muhaldir.

Başka bir şekilde açıklarsak: “Şayet hareketli zamanda sürekli olursa, bunun sükûn zamanı olması farz edilene terstir. Hareket zamanı olduğunda ise [bu hareketin] [1] ya bu sınıra doğru olması gerekir –ki henüz oraya ulaşamamıştır, oysa ki ulaştığı farz edilmişti– [2] ya bu sınırdan gerçekleşir –ki bu da mesafenin sınırlarının, uzanımlarında bölünmesini gerektirdiği için bâtıldır– [3] ya da bu sınırdan [başlayarak] gerçekleşir –ki o da aynı şekilde bâtıldır; çünkü farz edilen bir başlangıçtan

[ortaya çıkan] hareket, bu başlangıç ve son arasında bir aracılıktan (*tavassut*) ibaret olup buradaki oluşla (*kevn*) bir araya gelemeyiz-. Mesafenin bir sınırından başlayan varışın (*vusûl*) sona ermesinin, üçüncü kısımdan zamanî olduğunu da söylediler. Zira kademeli olsaydı bu sınırın bölünmesi, anlık olsaydı da anların art arda gelmesi gerekirdi. Aynı şekilde bu, varışın anda gerçekleşmesinden de anlaşılır.”

Bu husus iyice yerleşince deriz ki: “Küre düz bir yüzey üzerinde yuvarlanırsa, bu yuvarlanmanın başlangıcı ve bitişi arasında vaki olan her bir temas noktası, onun mesafesinin sınırlarından birini oluşturur. Kürenin o noktaya teması, o sınıra varması; o noktada temasın sona ermesi ise bu belirli sınırdaki varışın başka bir sınıra doğru yok olmasıdır. Tüm bu verilen bilgilerden anlaşıldı ki, her bir sınır üzerinde gerçekleşen hareket, orada yer alan oluşla (*kevn*) bir araya gelemeyiz ve zatî bir öne geçme ile [varışı] öncelerse, hareketin orada sona ermesi zamanî bir birlik-telik oluşturur. Böylece o [hareketlerden] her biri zamanın bir ucunda değil –ki o, farz edilen başlangıçtaki husûl anıdır– zamanda hâsıl olur. Hareket ve varışın sona ermesi onda gerçekleşmeden ve her an, başka sınıra doğru olan varış ile bir araya gelmeden, bu zamanda parça ve an farz edilemez. Onların “Varışın sona ermesi ancak hareket ve kademeli [husûl] ile gerçekleşir.” sözlerinin manası ise varışın harekete bağlı olması ve zatî bir sonralıkla (*teahhur*) ondan geride kalmasıdır. Bu da tüm hareket zamanlarında, varışın hareketle gerçekleşmesine aykırı değildir. Zamanî sonralık daha önce geçen anlamda kademeli olursa gerekli olur ki, açıkladığımız husustan dolayı böyle değildir. Evet, varışa götüren hareketten zaman olarak sonradır ancak bu, kastedilene zarar vermez. Zira temasın sona ermesi başka bir anda ve başka bir noktadadır ancak bu, daha önce de geçtiği gibi “Sona erme (*zevâl*) anında başka bir an, bu anda bu sona erme başka bir noktaya temas ile birlikte olmadan varsayılmaz” demektir. İlk noktadaki temasın sona ermesinin temasla bir araya geldiği her nokta (yani ikinci nokta) ile ilk nokta arasında, kürenin zamanda temasın andalığı (*âniyyet*) arasında katettiği mesafe vardır. Bu hareket anında, bu ilk temas sürekli olmaz aksine belirtildiği gibi sona erer. Böylece temas anı bir başka noktada oluncaya kadar, farz edilen herhangi bir nokta sürekli olmaz. Evet, şayet ilk noktada temas sona ermez de ancak diğer belirli bir noktaya temas anında gerçekleşirse, sonraki temas oluşuncaya kadar önceki temasın devam etmesi gerekir. Bu da mesafe ve zaman için belirli bir sınır olduğu taktirde ancak mümkündür ki onlardan başkası için bu sınırı farz etmek söz konusu olamaz. Böylece temasın sona ermesinin hareketle olduğu ve kademeli husûlün, hareket zamanında temasın bekasını gerektirmediği aksine onun zamanda hareketle birlikte meydana geldiği açığa çıkar ve böylece sonuca (*matlûb*) varılmış olur.

Derim ki: “Böylece vehmedilen şu husus da ortadan kalkar: ‘Değme noktası dışında küre üzerinde varsayılan her nokta ile yüzey arasında kesin olarak bir uzaklık (*bu’d*) vardır. Bir noktadaki temas, ancak ikinci ortaya çıkarken sona erer. İkinci bir noktanın teması da ancak yüzeyle arasındaki uzaklığı katedince ortaya çıkar. Böylece temas bu katetme zamanında devam eder. Yoksa yuvarlanmanın temassız gerçekleşmesi gerekir.” Şöyle ki, temasın sona ermesinin anda gerçekleşmeyeceği ortaya çıktığına göre onun; “Temas ikinci nokta ortaya çıkmadıkça ilk noktada sona ermez.” sözü de doğru olamaz. Varsayılan zaman, her iki temasın andalığı ile sınırlandırıldığı için, temasın sona erme zamanının bir parçasıdır, ilk temasın bekasının zamanı olamaz. Bu zamanda varsayılan anlarda, temas bu iki nokta arasında varsayılan noktalarla olur. İlk temas da bu zamanda sürekli olmaz hatta ortadan kalkar. Böylece bazı fazılların; “Hareketin, mesafenin sınırlarından herhangi birinde ve herhangi bir ânda aracılık anlamında gerçekleşmesi” hususunda yaşadıkları kafa karışıklığı da giderilir. Zira daha önce de geçtiği üzere, hareket başlangıçta ve mesafenin sınırlarından birinde gerçekleşmez yoksa başlangıçtan bu sınıra ulaşmanın hareket olmadan gerçekleşmesi gerekirdi. [Zamanın] ucunda değil de zamanda gerçekleşenin de bir husûl türü olduğu ve hareketin de bu kabilden olduğu ortaya çıktığında, hareket zamanında onun ortaya çıkması için belirlenen bir anın olmadığı da anlaşılır. Çünkü zamanda farz edilen her bir sınır ve onun uçları arasında, zamanın sürekli olması ve hareketin de sonsuz bölünmeyi kabul eden yapısından dolayı, her birinde hareketin gerçekleştiği sonsuz sınırları farz etmek mümkündür. Aynı şekilde mesafede de zamanla örtüştüğü ve sonsuz bölünmeyi kabul ettiği için belirli bir sınır yoktur.

Teması sağlayan şeyin birbirini izleyen noktalar olmasının mümkün olmadığı ispat edildiğinde, o halde şimdi yuvarlanma halinin neyle gerçekleştiğini incelemeye başlayalım.

Deriz ki: [1] Temasın birbirini izleyen (*mütetâli*) noktalarla gerçekleşmesi mümkün değildir. Noktalar, temasın yenilenmesi ve kesilmesine göre birbiri ardına meydana gelseler de temas, birbirini izleyen ve düzenli (*müterettib*) bir şey değildir. Zira bu, birbirini izleyen noktaları düşünebilmeyi zorunlu kıldığı gibi anların birbirini takip etmesini de gerektirir. Bunlardan biri bile parçanın ispatı için yeterlidir. [2] Umumi şüphenin (*eş-şühhetü’l-âmm*) cevabından da anlaşıldığına göre, temas, şahsiyeti yuvarlanmanın başından sonuna kadar devam eden ve şahsı gereği zatının bekasıyla birlikte varsayılan ârızlarından bazıları her an değişen (*tebeddül*), akıcı bir noktayla meydana gelmez. Zira bu, noktanın bizatihi hareket etmesini gerektirir ki bu da muhaldir. Her ikisinde birden mahzur gerekse de, buradaki

imkânsızlık, küredeki temas noktasından çok yüzeydeki temas noktasından daha iyi anlaşılır. [3] Temas, biri doğrusal (*müstakîm*) diğeri dairesel (*müstedîr*) olan ve parçaları birlikte bulunan (*kârr*) iki çizgiyle de meydana gelmez. Zira ne kürede ne de yüzeyde bilfiil bir çizgi yoktur ve bu sebeple temas bu çizgilerin onlarda ortaya çıkmasına sebep olamaz. Zira teması sağlayan şeyin, [temas] yok olduktan sonraki halinin, temastan önceki gibi olduğunu yakinen biliriz. Dolayısıyla temastan önce olmadığı gibi, temastan sonra da bilfiil çizgi yoktur. Bu ihtimaller geçersiz olduğunda ise temasın parçaları aynı anda bir arada bulunmayan (*gayr-i kârr*) iki çizgiyle olduğu belirginleşir ki açıkça anlaşılan da budur. Çünkü temas, öncesi olmayan bir şeyin ortaya çıkmasına sebep ise ve temasın izlediği kürenin hareketi, bilfiil parçası olmayan, parçaları varlıkta bir arada bulunmayan (*gayr-i kârr*), nefsü'l-emirde sürekli tek bir şey ise teması sağlayan şeyin de öyle olması gerekir. O da ancak parçaları varlıkta bir arada bulunmayan çizgidir.

Şeyh Şîfâ'da hareket ve zamanın sürekli olup ilk parçaları olmadığının ispatı için uzunca bir fasıl ortaya koydu. Bunu da teması sağlayanın sürekli bir şey olan hareketin hali olduğunu ve zamanın ilk parçasının hareketin ilk parçası ile oluşmadığını ispatlamak için yaptı; kaldı ki o parça nokta olsun! Bu iddiayı da şu sözü söyledikten sonra ortaya attı. “Kürenin yüzeye ve çizgiye temasının hangi durumda olursa olsun sadece noktayla olması gerekmez, ancak sebat ve durma hallerinde böyledir. Küre hareket ettiğinde ise hareket zamanında çizgiyle temas eder. İçinde noktayla temasın gerçekleştiği bilfiil vakit ancak vehimdedir. Zira bu temas ancak anı düşünmekle vehmedilebilir, anın ise bilfiil varlığı yoktur.” Bu cevabın ise ancak parçayı yok saydıktan sonra verilmesi düşünülebilir. Tartışma da sadece bu konudur. Zira hakîme (felsefeciye) [parçayı yok saymak için] “Hareket gibi parçaları bir arada bulunmayan (*gayr-i kârr*) sürekli bir şey olan hareketin halinin teması sağlaması neden câiz olmasın? demesi yeterlidir. Konunun geleceği son nokta, onun [noktayla temas] ihtimalinin de vaki olduğuna inanmasıdır.

Derim ki: Bu cevapta iki sorun (*işkâl*) vardır:

İlk sorun: Muhakkik Şerîf'in, İmam'ın *Şerhu'l-İşârât*'taki bir sözünden istifade ile açıkladığı üzere, buna benzer parçaları bir arada bulunmayan bir şeyin varlığının makul olmamasıdır, nasıl olsun ki? Şayet bu mümkün olsaydı, katetme ve zaman manasında hareketin varlığı da câiz olurdu. Kaldı ki Şeyh Şîfâ'da bunu şöyle reddetti: “Şayet hareketle, başlangıç ve son arasında hareket eden için akledilen, sürekli bir şey kastediliyorsa, bu, hareket eden başlangıç ve son arasında iken hiçbir şekilde hâsıl olmaz. Aksine hareket eden sonda olduğunda onun husûle doğru gerçekleştiği sanılır. Bu akledilen sürekli şeyin burada (başlangıç ve son arasında) var

olmasının bir hükmü yoktur ki, varlıkta gerçek bir husûlü olsun? Bilakis gerçekte bu, dış dünyada (*a'yân*) mevcut bir zatı olmayan durumlardandır.”

İkinci sorun: Kürenin çizgi üzerinde hareket etme zamanında çizgiyle bir teması olduğu gibi zamanda farz edilen her ânda da o çizgiyle teması vardır. Ayrıca teması sağlayan şeyin zamanda mevcut olması gerektiği gibi anda da mevcut olması gerekir ki bu da ancak noktadır. Bu sebeple parçaları bir araya gelmeyen bu çizgide, iki sınırlayan arasında sınırlanmakla beraber, nefsü'l-emr açısından düzenli konumu olan sonsuz noktaların bulunması gerekir. [Noktalar] art arda gelse de gelmese de bu muhaldır.

[İbn Sînâ'nın]; “Noktaya temas eden bilfiil vakit ancak vehimde vardır; bu da ancak anın tevehhümüyle olur ki anın da bilfiil varlığı yoktur.” sözüne gelince, dedim ki: “Anda temasın nefsü'l-emre göre vukuu, bu an ister var olsun isterse olmasın, bu noktanın ispatı için yeterlidir. Tıpkı temasın hareket zamanında vukuunun bu çizginin ispatı için yeterli olup, zaman ve hareketin mevhum olmasının buna zarar vermediği gibi. Ayrıca, “Bu sorun, çizgi için de söz konusudur, çizgi üzerinde de sonsuz nokta farz etmek mümkündür.” denemez.

Dedim ki: “Vehim, sonsuz durumları zihne getirmeye güç yetiremez. Vehim sebebiyle kuvveden fiile çıkan durumlar her hâlükârda sonludur. Akla gelince o, bu sonsuz noktaları ancak küllî ve tümünü kuşatan bir şekilde idrak edebilir ve ilgili yerde açıklandığı üzere, sonsuz şeyler aklın varsayması ile kuvveden fiile çıkmaz. Buradaki incelememize gelince, andaki temas hariçteki noktanın vücudunun sebebi olduğunda ve onların sonsuzluğu bakımından anda gerçekleşen temaslar da sonsuz olduğunda, hariçte var olan noktalar da aynı şekilde sonsuz olur.”

Derim ki: “Burada kendisinden kaçılması mümkün olmayan doğru cevap, bir mukaddime hazırlamayı gerektirir ki o da şudur: ‘Bu delil ve [kelâmcıların] ortaya koydukları [diğer] delillerin çoğu parçanın sübutuna dayanır. Buna göre teması sağlayan şeyin hariçte vücudu gerekir, oysaki durum böyle değildir. Onların parçayı ispat için zikrettikleri [deliller] ise [1] cisimlerin varlığından şüphe edilmediği, onların derinlikte değil genişlik ve uzunlukta bölünen mevcutlar sebebiyle temas ettikleri, yoksa derinlikte bölünen iki şey arasında tedahülün gerekeceği ya da [2] temasın iki cisimle değil de iki cisim arasında yer alan iki parçayla olması gibi delillerdir. Bu durumda tartışmayı bu iki parçaya ve onların bölünememelerine taşıyız ve bu bölünme sonsuza kadar gitmez (*teselsül*) aksine derinlikte bölünemeyen bir şeyde sona erer ki o yüzeydir. Böylece yüzeyin varlığı ispatlanır. Sonra mevcut iki yüzey, genişlikte değil uzunlukta bölünen bir şey üzerinde temas eder –aksi hal-

de bildiğin üzere iki durumdan biri gerekir– ki bu da çizgidir. Böylece çizginin de varlığı ispatlanır. Sonra mevcut iki çizgi konum sahibi ve asla bölünmeyen bir şey üzerinde temas ederler ki o da noktadır. Burada tartışma vardır; zira varsayılan temasın vaki olduğu mevcutlarla temasa en uygun olan şey kastedildi ise bunların cihetlerde bölünen cisimlerin zatları (çizgi-yüzey) olmasını tercih ederiz.

Onun “Aksi halde iç içe geçme (tedâhül) gerekir” sözü de kabul edilemez (*mem-nû*). Zira iç içe geçme, temas, parçaların her birine ya da bir kısmına ilişirse gerekir. Parçalardan her biri ya da bir kısmı yerine, tamamı olması bakımından [cismin] tümü için varsayılması neden câiz olmasın?

Özetle; yüzey cisim olması hasebiyle cismin tüm parçalarına ya da bir kısmına değil de [sadece] cisme iliştiği gibi, tümünde değil de iki yönde yayılımı sebebiyle, cismin yönlerde bölünmesi oradaki yüzeyin de bölünmesini gerektirmez. Bunun gibi bahsi geçen iki sorunu doğuracak şekilde tüm parçaları ya da bir kısmı bakımından değil de cisim olması bakımından onun temas ettiğini varsaymamız da mümkündür. Bunun gibi yüzeylerin çizgilerle, çizgilerin ise noktalarla teması konusunda da böyle demektediriz; bunu reddetmek için delil gerekir. Duyusal işarette, aklın temas için cismin bazı yönlerini belirlemesi, temasın ona ilişmesine engel değildir. Çünkü bu, uçlarda olduğu gibi cismin sadece bazı yönlerinde yayılmasından kaynaklanır. Çünkü o duyusal işarette de aynı şekilde bazı yönlerde yayıldığı için, diğer yönlerde değil de bu yönlerde belirlenir.

Derim ki: “Varsayılan teması sağlayan şeyle, temasa en uygun şey kastedildiğinde ve bu kabullenmeme (*men*) delile yöneltilemediğinde, cisimde yüzeyin sübutundan, her birine diğerinin iliştiği sonsuz yüzeylerin sübutu ya da [tüm bu yüzeylerin] zatiyla kaim (*cevherî*) bir yüzeyde sona ermesi gerekir. Zira deriz ki: “Yüzeyin iliştiği şeyin (*ma'rûz*), tüm yönlerde bölünen bir şey olması mümkün değildir; aksi halde ya yüzeyin yönlerde bölünmesi ya da ilişilenin, ilişilen olduğu varsayılan parçalarının bir kısmı olması gerekir. Bu durumda tartışma oraya intikal eder, o da sonsuza kadar teselsül etmeyip aksine iki yönde bölünen bir şeyde sona erer ki o da yüzeydir. Aynı şekilde bu yüzeyin ya sonsuza kadar gittiğini (teselsül) ya da zatiyla kaim (*cevherî*) bir yüzeyde sona erdiğini söyleriz. Çizgi ve nokta hakkındaki durum da böyledir ve [onlar hakkında da bunu söylemek de] muhaldir. Şayet teması sağlayan şeyle, temasın, ilişilen şeyde sabit olmasındaki vasıta kastedilirse, bu vasıtanın cisim, cismin bir parçası ya da hâriçte cisimle var olan mevcut bir durum olmamasını tercih ederiz. Aksine buradaki vasıta, cisimde yüzeyi varsaymanın mümkün olmasıdır. Öyle ki bu özellik (yüzey) cisimde olmasa, temas da ona ilişmez. İki çizginin bir nokta, iki yüzeyin de bir çizgi ile temas etmelerini buna kıyasla! O halde

nefsü'l-emrde cismin ya da başka bir şeyin itibarî durumlarla nitelenmesi ya da cisimde bazı durumları nefsü'l-emre örtüşen doğru bir tevehhümle düşünmemizin mümkün olmasının, hariçte mevcut durumların cisme ilişmesine sebebiyet vermesi, yadırganacak bir durum değildir. Yeryüzüne ışığın ilişmesinin, yeryüzünün ışık veren cirmelerin karşısında olması, bitişik cisme farklı renklerin ve ışıkların ilişmesinin de doğru bir tevehhümle sadece o şeyi cisimde tevehhüm etmemizin mümkün olması sayesinde olduğu görülmüyor mu? Hatta cisim bu özellikte olmasaydı, temas haricî varlıklardan değil konum sahibi şeylere özgü izafetlerden olduğu için tek bir ânda bu zıt şeyler de cisme ilişmezdi.”

Derim ki: “Teması sağlayan şeyin hariçte var olması gerektiğini söyleyen kimse, en ufak bir değişiklikte delil icra ederek aynı şekilde hizalamanın (*muḥâzât*) sebebinin de hariçte var olduğunu neden söylemiyor? Evet, [temastan] önce oldukları taktirde, temas uçlar arasında gerçekleşebilir, bize göre bu hususta tartışma yoktur. Asıl tartışma, “Daha önce bu uçlar yokken, temas sonra bunların varlığını gerektirir mi?” hususundadır.

Bu mukaddimeyi ilzamî olarak aldıklarında ise deriz ki: “Delil makamında zikredilen şey, uçların varlığına dair bir tenbihtir yoksa temasa dair bir delil değildir. Şârihin *Şerh-i Tecrid Hâşiyesi*’ndeki sözü de bu zikrettiğimiz hususu teyit eder: ‘Cisim sadece uzamlarının birinde sona ererse orada zorunlu olarak her iki yöne uzayan bir şey (yüzey) vardır. Yüzey de uzamlarının birinde sona ererse orada da zorunlu olarak tek yönde uzayan bir şey (çizgi) vardır.’ Dolayısıyla teması sağlayan şeyin (çizgi) bilfiil varlığı, akılda belirleme (*teayyün*) ve ayırt etme (*temyiz*) manasındadır. Evet, matematiksel cisimlerin sübutunu istidlâlî yaptılar fakat bu ikisi aynı şey midir?

[Kutbüddin er-Râzî] *Muhakemât*’ta arazların farklılaşmasının, cisimlerde haricî bölünmeyi gerektirmediğini söyleyip biraz ileri gittikten sonra; “Fiilden kasıt, haricî varlıklardaki (*a’yân*) vücut fiili değil, daha genel bir şeydir.” dedi. Arazların farklılaşmasının cisimlerin haricî olanında ayrıklığı gerektirmediği gibi uçlarda da bölünme gerektirmediği ise açıktır.

O, [İbn Sînâ’nın] her iki doğrusal hareketin (yükselme ve düşme) arasına sükûnun girmesi delili hakkında ise şöyle dedi: “İmam i) her yıldızın kendi feleğiyle atlas feleğinin belli bir noktasına teması –nitekim episiklin yerötesinde iken kendi taşıyıcı feleğinin yerötesine ya da episiklin yerberisinde iken kendi taşıyıcı feleğinin yerberisine teması da böyledir–; ii) yıldızların yeröteye ve yerberiyeye ulaşmaları; iii) yıldızların ılım (ekinoks) noktasıyla karşılıklı olması örnekleriyle bu görüşün geçer-

sizliğini göstermiştir.“ Bu nakzlar da aynı şekilde farz edilen sınırlarla gerçekleşir. Bu da karşılaşma (*müsâmete*) noktası gibi temas noktasının da hariçte mevcut olmadığı hususunda açıktır.¹

Şeyh, *eş-Şifâ*'nın *Tabîyyat* bölümünde dedi ki: “Sürekli [varlıkta] sınırlar bilfiil değil aksine bilkuvve mevcuttur. Bu sınırlar ya kesme ya temas ve paralellik (*müvâzât*) gibi sınırlı bir uygunlukla ya da varsayım ile bilfiil olur.” Varsayım ve karşılıklı olmanın ise sınırların hariçte bilfiil olmasının değil vehimde olmasının sebebi olduğu açıktır. Temas ve benzerleri de böyledir. Dolayısıyla onlar temas noktasının bilfiil var olduğunu söylediklerinde, bununla akılda varlığı ve vehimde fiilliyeti kastettikleri ortaya çıktı.

Delillerini bina ettikleri bu öncülün ne burhanî ne de ilzamî olarak kabul edilmesinin mümkün olmadığı ortaya çıkınca derim ki: “Küre düzgün bir yüzeye değdiğinde, hakikatte temas sadece küre yüzeyinin bu düzgün yüzeyin kendisiyle temasıdır. Ancak sınırların bir kısmının diğer arazların bir kısmıyla ve cismin parçalarının bir kısmının cisme yerleşen şeyle belirginleşmesi (*teayyün*) gibi, bu temas sebebiyle küre yüzeyinde ve düzgün yüzeyde vehimde iki nokta belirginleşir. Sonra, küre yüzey üzerinde yuvarlandığında ise yuvarlanma zamanında aynı şekilde bu iki yüzeyin kendisi ile de temas eder. Ancak bu yuvarlanma sebebiyle kürede düzgün dairesel (*müstedir*) çizgi, düzgün yüzeyde de düz (*müstakim*) bir çizgi vehimde belirginleşir ve ayrışır (*temeyyüz*). Böylece bu zamanda farz edilen her bir anda bu iki çizgiden iki nokta belirginleşir. Ayrıca aralarında zaman olmayan iki anı varsaymak mümkün olmadığı gibi aralarında çizgi olmayan iki noktayı düşünmek de mümkün değildir. Dolayısıyla temas anında küre ve yüzeyin durumu temastan önceki gibidir. Bunun varacağı yer ise bu noktaların, söz konusu durumda tevehhüm edilmesinin yuvarlanmadan önce olmayan bir gerekçesinin olmasıdır. Yuvarlanma anında art arda gelen noktaları değil de iki çizgiyi düşünmenin sebebi ise zaman ve hareketin sürekliliğidir.”

“Bu cevap, Şeyh'in *eş-Şifâ*'sından nakledilen bilgiye de aykırı değildir. O, şöyle dedi: “Küre hareket ettiğinde hareket zamanında [yüzeye] çizgiyle temas eder.” Bu ibare bu çizginin [haricî] varlığını göstermez. Çünkü “teması sağlayan şey” ile kastedilenin, cisimde onun tevehhümü sayesinde temasın vuku bulduğu şey olduğunu açıkladık. Burada [mâbihi't-temâss] ibaresindeki “bâ” sıla için değil sebebiyet içindir. Teması sebebine de isnat ederler ve mevhum uçlar hakkında, “hızalamayı sağla-

1 Bu paragrafın çevirisindeki önerileri sebebiyle Eşref Altaş'a teşekkür ederiz.

yan şey” (*mâbihi'l-muhâzât*) ifadesini kullandıkları gibi, anlamı genişletmek (*tevessû*) için böyle nitelerler. Hâriçte bir şeyin bir başkasının hizasında olmasının, temasta olduğu ikisinin de var olmasıyla meydana geldiği açıktır. Oysa ki hizada olma gerçekte bu uçlarla değildir. Onlar hakkında zikredilen bu iki manadan birini kullanırlar.

Onun [İbn Sînâ] “Noktayla temasın olacağı bilfiil vakit ancak vehimdedir.” sözü de daha önce zikrettiğimiz üzere açıktır. Burada hareketin haline özgü bir durum yoktur aksine sükûn halinde de aynen böyledir. Evet, sözün bağlamı (*siyâk*) temasın nefsü'l-emrde çizgiyle, tevehhüme göre de noktayla olmasını iktiza eder. Ancak ciddi bir araştırma zamanda iki yüzeyin temasının andaki gibi olmasını gerektirir. Temasın zamanda iki çizgiyle olması bu çizgilerin bu anda olmalarını gerekli kılar-ken ve bunun muhal olduğu daha önce geçmişken bu nasıl olsun? O halde andaki temas ya tümüyle reddedilir ve [1] “Vakıya göre anda temas yoktur aksine bu vehimdedir” denir ve böylece temas yuvarlanma zamanının ânlarından herhangi birinde ve dolayısıyla bu zamanda meydana gelmez. Çünkü temas kademeli olmak anlamında zamanî değildir aksine –sona varmak gibi– zamanda devam eden anlık husûllerdendir (*âniyyât*). Böylece zamanda [temas] hasıl olmaksızın zaman içinde bir anın farz edilememesi manasında zamanî olur. Evet, iki çizginin temasının, vukûunun varsayımı üzere anda gerçekleşmeyip kademeli olmasında bir tartışma yoktur. Tartışma ise kürenin yüzeyle temasındadır. Şüphesiz temas kürenin yüzeyle temasa götüren hareketi kesildiğinde gerçekleşir ve sonra küre o yüzey üzerinde kaldığı sürece devam eder. [2] Ya da temasın yüzey üzerinde iki noktada gerçekleştiği söylenir. Bu da daha önce geçtiği üzere sonsuz noktaların tahakkukunu gerektireceğinden bâtıldır. [3] Ya da temasın bu iki çizgiyle gerçekleştiği söylenir ki bu da yok olan bir şeyle teması gerektirir. Zira iki çizginin ânda tahakkuku yoktur. [4] Ya da temasın iki yüzeyle gerçekleştiği söylenir ve böylece matlup sabit olur ve zamanda temas için iki çizginin ispatına gerek kalmaz.

Derim ki: “Cevapta şârihin İbn Sînâ’dan naklettiği hususu da buna uygulamak mümkündür. O, bunu *Ta’likât*’ında zikretti ve böylece [konu] eksiksiz biçimde tamamlandı. O zaman şârihin (k.s.) “Denilmez” sözüyle verdiği cevap da şöyledir: “Hareket halinde yüzeye temas, sükûn halindeki temas gibidir.” Ancak hareket zamanında bu an her varsayıldığında, değişmiş olur ve aslında burada şârihin (k.s.) cevapta, “Denilmez” sözünü söylemesine de ihtiyaç olmaz.

Sonra *Mevâkıf* sahibi dedi ki: “Bir çizgi üzerine dik olan ve üzerinden geçen bir çizgi varsayalım. Bu çizgi, bu ilerlemesinde o çizginin tüm parçalarına temas eder. Burada temas ise bir noktayla gerçekleşir ve üzerinde ilerlenen çizgi noktalardan, yüzey çizgilerden cisim ise yüzeylerden oluşmuş olur.”

Muhakkik şârih (k.s.) ise şöyle dedi: “Ona karşı şu [itiraz] yöneltilir: ‘Hareketli olan bizatihi mütehayyizdir ve ileride anlatılacağı üzere tüm yönlerden bölünmesi gerekir. Yüzey, çizgi ve nokta araz olduğuna göre, arazi bir çizginin benzeri olan bir diğeri üzerinde hareket etmesi nasıl tasavvur edilebilir?’”

Derim ki: Burada yazarın [İcî] amacı, çizginin bizatihi mütehayyiz olmasına bağlanamaz. Bir çizginin bir diğeri üzerinde mevzusu vasıtasıyla kaim olması ve üzerinde ilerlemesi tasavvur edilebilir hatta vakidir. Bu da yazarın amacına ulaşması için yeterlidir. O halde niçin bizzat hareket etmesinin ispatına ihtiyaç duyulsun? Küpün çizgisinin bir ucunu başka bir benzeri üzerine koymamız ve çizginin ucu üzerine konduğu çizgiden geçecek biçimde küpü hareket ettirmemiz ya da koninin tepe noktasını bir çizginin ya da yüzeyin üzerine koyup sonra üzerinde ilerletmemiz ya da küreyi yüzeyin üzerine koymamız ve yuvarlamadan üzerinde ilerletmemiz, iddia ettiği hususu açığa çıkarır. Çizginin yüzeydeki hareketini de buna kıyasla! Şârihe yakışan ise benzerlerine cevap verdiği gibi bu [itiraza da] cevap vermesi ve “Temas ancak art arda gelmeyen noktalarla olur.” demesidir. Sanki o, burada fesadı açık olduğu için bu [izahtan] kaçındı. Daha önce zikri geçen doğru cevabı ise burada tekrar etmiyoruz.

Risale el-Melik ve el-Vehhâb olan Allah’ın yardımıyla tamamlandı.